

Ігор Шупак
Олена Бурлака
Ірина Піскарьова

Всесвітня Історія

УДК 94(100)*кл7(075.3)
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Адреса інтернет-ресурсу
до підручника:
<https://cutt.ly/Cp8oJDu>

В оформленні обкладинки використано
фото замку-фортеці Гогенцоллерн у землі
Баден-Вюртемберг, Німеччина.

Висловлюємо подяку Братам Капрановим
(Канал ім. Т. Г. Шевченка <https://cutt.ly/1oVjq3j>),
Іллі Шлейферу (Музей історії зброї, м. Запоріжжя)
за надані відеоматеріали для підручника.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
БУРЛАКА Олена Вікторівна
ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

підручник для 7 класу закладів
загальної середньої освіти

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторка *Л. П. Марченко*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художник-ілюстратор *Б. Г. Маслюк*
Фахове редагування *Б. М. Боднарук,*
Н. С. Власова, Є. А. Врадій,
Д. О. Секиринський, О. А. Худобець
Літературне редагування *З. В. Бондар,*
Н. В. Островська
Художня редакторка *К. В. Берсенєва*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректорки *Л. А. Еско, С. В. Войтенко*
Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*

В оформленні підручника використано
фотографії з вільних джерел інтернету

Формат 70x100 ¹/₁₆
Ум. друк. арк. 14,256 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 13,80 + 0,55 форзац.
Зам. №
Тираж 173 123 пр.

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва:
03061, м. Київ, вул. Миколи Шепельєва, 2

Віддруковано
ТОВ «ПЕТ»

61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 17
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції серія ДК № 6847 від 19.07.2019 р.

Щупак І. Я

Щ96 Всесвітня історія : підруч. для 7 кл. закладів загальної
середньої освіти / І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, І. О. Піскарьо-
ва. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2020. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-991-038-7.

УДК 94(100)*кл7(075.3)

© І. Я. Щупак, О. В. Бурлака,
І. О. Піскарьова, 2020

© УОВЦ «Оріон», 2020

ISBN 978-966-991-038-7

Шановні семикласники і семикласниці!

Усім вам відомі історії про сміливих вікінгів, відважних рицарів і прекрасних дам, могутніх королів і королев, загадкових учених-алхіміків. Усе це стосується світу Середньовіччя, який відображений на сторінках цього підручника.

Ми прагнули показати **зв'язок подій минулого із сьогоденням**. Народи і їхні мови, країни та географічні назви, література та мистецтво Середньовіччя є частиною нашого теперішнього життя, у чому ви пересвідчитесь, навчаючись за цим підручником. Важливо також простежити **взаємозв'язок історії різних країн з подіями минулого в Україні**. Ви зможете доповнити текст підручника тими відомостями, про які змогли дізнатися від своїх рідних, із книжок чи колекцій місцевих музеїв.

Навчальний матеріал підручника поділений на **розділи й параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти.

Деякі теми шкільна програма рекомендує вивчати через **практичні роботи**. Зорієнтуватися в підручнику допоможуть рубрики:

Варто запам'ятати!

Український Всесвіт

Свідчать документи

Історичні подробиці

Поміркуймо!

Фотозагадка

**Діємо:
практичні завдання**

Мудрість віків

Подумайте, що означають малюнки-символи, додані до рубрик.

Дати для запам'ятовування, які допоможуть вам орієнтуватися в подіях, виділені червоним кольором. Вони повторюються після параграфів.

Варто уважно переглядати **ілюстрації** підручника, які допомагають краще представити історичні події і їхніх героїв.

Розповідь про минуле не можна уявити без **карт**, які є і в цьому підручнику. Для виконання деяких завдань вам знадобляться шкільні атласи з історії.

Запитання і завдання після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу. Певні питання варто обговорити з однокласниками/однокласницями в групах. Складніші — потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ Середньовіччя. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

ЗМІСТ

Вступ

ЗАПРОШУЄМО ДО ІСТОРИЧНОЇ МАНДРІВКИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

- § 1. Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу 6
- § 2. Середньовіччя як епоха розвитку людства 10

Розділ перший

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- § 3. Велике переселення народів та утворення
«варварських королівств» 15
- § 4. Карл Великий. Імперія франків 20
- § 5. Візантійська імперія 25
- § 6. Виникнення ісламу та Арабський халіфат 31
- § 7. *Практична робота.*
Вплив перших середньовічних імперій
на європейську історію. 36
- § 8. *Урок узагальнення до розділу 1*
«Перші середньовічні держави» 38

Розділ другий

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 9. Зв'язок людини і природи. Рух населення.
Внутрішня і воєнна колонізація 40
- § 10. Середньовічне суспільство
та християнська церква 45
- § 11. *Практична робота.*
Зámok. Рицарські традиції. Життя селян. 50
- § 12. Середньовічне місто. Ремесло і цехи 55
- § 13. Торгівля і гільдії.
Міська культура й повсякденне життя 60
- § 14. *Урок узагальнення до розділу 2*
«Середньовічний світ Західної Європи» 65

Розділ третій

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

І ДЕРЖАВИ в X–XV ст.

- § 15. Скандинавія в добу Середньовіччя.
Походи вікінгів та їхні завоювання. 67
- § 16. Хрестові походи. Держави хрестоносців.
Духовно-рицарські ордени. 72
- § 17. Середньовічні держави: від роздробленості
до станово-представницьких монархій.
Франція в XI–XV ст. 77
- § 18. Англія в XI–XV ст. Велика хартія вольностей. 83
- § 19. *Практична робота.* Священна Римська імперія. 89

- § 20. Італійські торговельні республіки.
Реконкіста й утворення королівства Іспанія 96
- § 21. *Урок узагальнення до розділу 3*
«Європейське суспільство і держави в X–XV ст.» . . 101

Розділ четвертий

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 22. Християнська церква в XI–XV ст.
Єретики і боротьба з ними 103
- § 23. *Практична робота.*
Середньовічні школи й університети.
Життя середньовічного студента. 109
- § 24. Наукові і технічні досягнення.
Книгодрукування 113
- § 25. Раннє Відродження і гуманізм 119
- § 26. Архітектура і мистецтво доби Середньовіччя. 125
- § 27. *Урок узагальнення до розділу 4*
«Матеріальний і духовний світ
європейського Середньовіччя» 131

Розділ п'ятий

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ в X–XV ст.

- § 28. *Практична робота.* Польське королівство.
Велике князівство Литовське 133
- § 29. Угорське та Чеське королівства.
Гуситські війни. 139
- § 30. Русь. Монгольська навала. Золота Орда 144
- § 31. Московська держава. Іван III. 150
- § 32. Утворення Османської імперії.
Правління Мехмеда II 156

Розділ шостий

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 33. Середньовічне суспільство Індії. 161
- § 34. Китай і Японія в добу Середньовіччя 166
- § 35. *Урок узагальнення до розділів 5–6*
«Країни Центральної і Східної Європи в X–XV ст.»,
«Середньовічний Схід».
Середні віки в історії людства 171

- Словник термінів і понять. 173
- Дати, що допоможуть орієнтуватися в подіях 176

Вступ

ЗАПРОШУЄМО ДО ІСТОРИЧНОЇ МАНДРІВКИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

§1 Цивілізаційна спадщина Стародавнього світу

Розкажіть, яку роль в історії Стародавнього світу відіграли діячі, згадані в «історичній хмаринці».

1. НАДБАННЯ ДАВНИХ ЧАСІВ

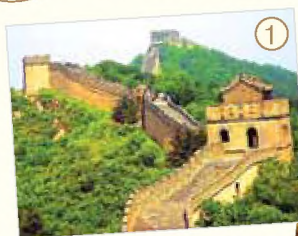
У шостому класі ви ознайомилися з *історією Стародавнього світу*. Це найдавніший відрізок історії людства: від появи людини на Землі і первісного суспільства до стародавніх цивілізацій Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму.

Стародавній світ дав людству пам'ятки архітектури й скульптури, живопису та поезії, що досі надихають людей.

Діємо: практичні завдання

Пригадайте час розвитку стародавніх цивілізацій, які створили ці пам'ятки. Розташуйте зображення на уявній хронологічній шкалі.

1

2

3

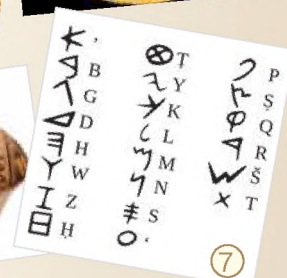
4

5

6

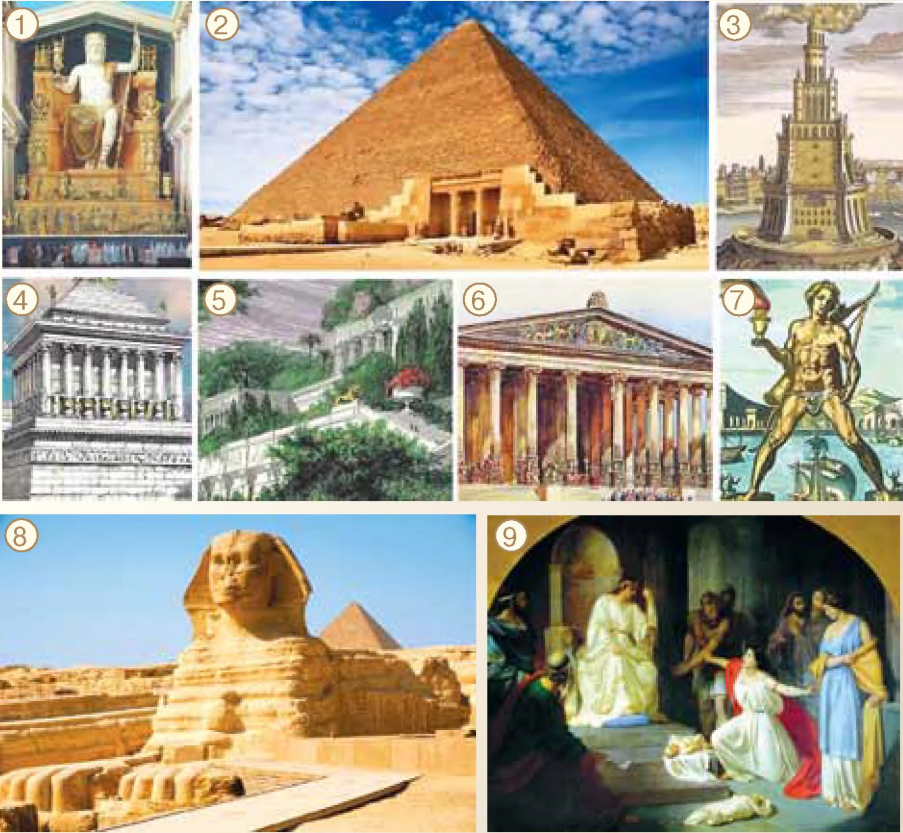

7

Мудрість віків

1. Як ви розумієте вислів: «Незворушний, мов Сфінкс»?
2. Яка історія походження крилатого вислову: «Соломонове рішення»?
3. Хто і за яких умов промовив фразу: «Рубікон перейдено»? Що означає цей вислів сьогодні?
4. Що вам відомо про Сім чудес Стародавнього світу?
Дати відповіді на деякі запитання вам допоможуть ілюстрації-підказки.

2. УРОКИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Історія Стародавнього світу — найдовший період в історії людства. Саме в цей період з'явилися мистецтво й релігія, людина почала займатися землеробством, скотарством, ремеслом і торгівлею, зародилися перші держави.

Стародавній світ дав людству папір і календар, скло, унікальні пам'ятки архітектури й скульптури, живопису, поезії. Театр та Олімпійські ігри — складова життя не тільки Стародавньої Греції, а й сучасних людей.

Історія багато чого навчила людей. У людства зародилися нові ідеї щодо устрою нашого світу, про закони

природи й про те, яким має бути щасливе суспільство. Героїчні сторінки минулого і сьогодні надихають народи в їхній боротьбі за волю і справедливість, багата культурна спадщина є основою для національного й культурного відродження.

Історія Стародавнього світу пов'язана і з історією України. На теренах сучасної України жили кіммерійці і скіфи; у Північному Причорномор'ї розвивалися грецькі міста-держави. З Візантії поширилося в Русі-Україні християнство, прийшло кириличне письмо. Звідти ж — багато культурних традицій, що формували у Європі християнську цивілізацію, до якої належить і сучасна Україна.

Історичні подробиці

Уявімо собі всю історію людства — близько 2 млн 600 тис. років — як марафонську дистанцію завдовжки 42 км 195 м. Якщо припустити, що її долає бігун, то лише на 26-му кілометрі первісну темряву розсіє вогонь, яким почав користуватись пітекантроп. Тільки на 41-му кілометрі марафонець помітить пастки для тварин, зроблені неандертальцями. Лише за 74 м до кінця дистанції бігун побачить єгипетські піраміди. За 44 м почнуть шикуватися римські легіони, які розсіюються через 20 м (понад 1160 років), коли Рим впав під натиском варварів. За 7,5 м до завершення бігу промайне фігура сивого старця Леонардо да Вінчі. Менш як за 3,5 м до кінця дистанції марафонець почує гуркіт першої залізниці. І лише за 86 см — за мить до фінішу — у небо злетить перший космічний корабель.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

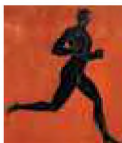
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть значення поняття «цивілізація».
2. Назвіть центри найдавніших цивілізацій. Схарактеризуйте їхні здобутки.
3. Пригадайте видатних діячів історії Стародавнього світу.
4. Які події історії Стародавнього світу відбувалися на теренах сучасної України?
5. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, виконавши онлайн-вправу:

«Цивілізаційна спадщина
Стародавнього світу»

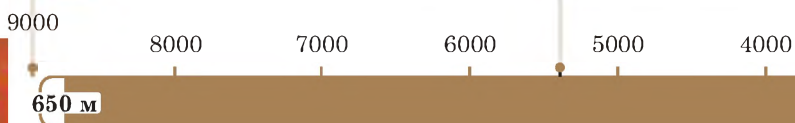
<https://cutt.ly/7tmPY1T>

9000
Винайдення лука і стріл

5400
Трипільська п

Пірамід

◆ Обговорюємо в групі

1. Чому знання історії і культури Стародавнього світу важливе для сучасної людини?
2. Які досягнення людства Стародавнього світу використовують у теперішні часи?

◆ Мислю творчо

Як ви розумієте вислів: «Прискорення історичного розвитку»? Поясніть це, використовуючи шкалу часу.

Визначте, розвиток яких цивілізацій ілюструє колаж. Поясніть, що зображено на фото. Уявно розташуйте їх на шкалі часу.

жжжж 42 км 195 м

в історії. Адже тоді, мовляв, повітря не було забруднене викидами із фабричних труб, людей не знищували смертоносною зброєю, створеною на основі новітніх технічних досягнень. *Люди почали ідеалізувати середні віки*, уявляючи, що тоді нібито справді панували шляхетність, мужність, цінувалася гідність. Ці часи сприймалися як доба рицарства, поетично зображеного в романах.

Насправді в Середньовіччі поєднувалися світлі, позитивні та темні, негативні події і явища.

Формування держав у Західній Європі і на землях Центральної Європи, заселених слов'янами

Панування натурального господарства

Уповільнення розвитку культури

Провідна роль церкви в житті суспільства

Пожавлення господарської діяльності

Збільшення кількості населення

Заснування європейських міст

Завершення формування середньовічного суспільства, «феодальна драбина»

Формування міської культури

Зародження ринкових відносин

Зменшення кількості населення

Послаблення впливу церкви

Зародження ідеології гуманізму

Піднесення науки і мистецтва, Відродження (Ренесанс)

Раннє Середньовіччя (V–IX ст.)

Період становлення племінних союзів (V–IX ст.)

Зріле («високе») Середньовіччя (середина IX–XIII ст.)

Період існування Русі-України (IX–XIII ст.)

Пізнє Середньовіччя/ Доба Відродження (XIV–XV ст.)

Період удільних князівств (XIII–XV/XVI ст.)

Періодизація середніх віків на теренах Західної Європи та України

2. ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з наступним фрагментом параграфа, заповніть у зошиті схему «Новації доби Середньовіччя».

НОВАЦІЇ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Політичні

Економічні

Суспільні

Культурні

У період Середньовіччя в господарстві багатьох країн світу відбулися важливі зміни: сформувалися нові — феодальні відносини. Основною особливістю феодалізму є *васалітет* — угода між васалом і сеньйором-землевласником, за якою васал отримував від сеньйора землю, присягався йому у вірності та військовому служінні, а сеньйор мав захищати свого васала (про це йтиметься в наступних параграфах).

У середні віки розширилася площа оброблюваної землі. *Досконалішими стали знаряддя праці хліборобів*: широко використовували плуг і борони, водяні та вітряні млини. Поліпшився обробіток ґрунту.

Чимало сучасних міст виникло саме в епоху Середньовіччя. Це стало поштовхом для *розвитку господарства й культури*. Саме із середніх віків люди користуються порцеляновим посудом, дзеркалами, виделками, милом, окулярами, гудзиками, механічними годинниками. З'явилися доменні печі. Для розвитку військової справи вирішальне значення мав винахід пороху та вогнепальної зброї. З розвитком мореплавства удосконалилося будівництво кораблів. Завдяки цьому сміливі мандрівники дослідили значну частину суші, морів і океанів, відкрили нові материки — Америку й Австралію.

Культура початку Середньовіччя вирізняється своїм релігійним наповненням. *Релігія* глибоко проникла в побут та звичаї народів і стала основою розвитку їхньої духовної культури.

Видатних успіхів досягло *мистецтво*. Зведені в середні віки фортеці, храми, ратуші дотепер прикрашають міста.

Перший друкарський верстат

У середні віки з'явилася перша друкована книга. Про новини люди почали дізнаватися з газет. Було відкрито університети, у яких розвивалися освіта й наука. Вчені винайшли термометр і барометр, телескоп і мікроскоп. Саме в Середньовіччі було закладено основи методу наукового експерименту.

У середні віки *утворилися держави*, що існують і в наш час: Англія, Франція, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія та ін. У європейських державах було закладено фундамент сучасної демократії: засновані парламенти, почало формуватися усвідомлення цінності прав людини.

Сформувалися мови багатьох народів: англійська, французька, німецька тощо.

Тобто порівняно зі стародавніми часами людство зробило великий крок уперед у розвитку господарства й культури. Більшість явищ сучасного життя сягають корінням у часи зародження національної культури та національного характеру сучасних народів Європи.

3. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Історію середніх віків учені вивчають через дослідження **пам'яток матеріальної культури**. Це знаряддя праці, якими в ті часи користувалися селяни та ремісники, зброя, меблі, посуд тощо. Вони зберігаються в багатьох музеях світу.

Середньовічна історія ближча до нашого часу, ніж історія Стародавнього світу. Хорошими «оповідачами» про тогочасне життя є пам'ятки архітектури. У старовинних містах і в наші дні можна побачити квартали будинків ремісників і купців, фортеці, вежі й храми.

Історію середніх віків учені мають змогу відтворити, проаналізувавши численні **писемні історичні джерела**, що зберігаються в архівах. До таких документів належать описи володінь, звіти управителів маєтків, записи законів і указів правителів, вирoki судів, заповіти, дарчі, купчі записи тощо.

Збереглося також чимало історичних творів-хронік (літописів) того часу. У них викладено події «від створення світу» і до періоду життя письменника-хроніста. Є і такі історичні твори, автори яких не тільки оповідали, а й прагнули систематизувати та пояснити події.

Визначте, до яких видів джерел історії належать ті, що зображені на ілюстраціях.

¶ multus sanar magis p confessionem de
abolim eor peccata ignofat

¶ Et in hoc mundo in hoc mundo in hoc mundo
homo equus ovine elephante
debe carida similitudo actio. Cui
tunc in hoc mundo in hoc mundo in hoc mundo

До наших днів дійшло чимало творів художньої літератури, праць учених і витворів мистецтва: малюнків у книжках і на килимах, картин і статуй у храмах.

Для вивчення історії Середньовіччя дуже цінними є **усні пам'ятки народної творчості**: старовинні народні перекази, народні пісні, балади, казки, лицарські романи.

Учені черпають відомості про життя людей з багатьох джерел. Вони зіставляють їх, з'ясовують, наскільки правдиво в них відображено життя, а потім роблять висновки, пояснюють окремі події і цілі періоди історії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «Середньовіччя».
2. Що вивчає історія середніх віків? Яке місце посідає вона в загальній історії?
3. Назвіть хронологічні межі доби Середньовіччя. Визначте періодизацію історії середніх віків.
4. Як учені дізнаються про життя людей у часи Середньовіччя? Назвіть основні джерела історії середніх віків.
5. Розкажіть про основні досягнення в розвитку господарства у середні віки.
6. Які важливі зміни відбулися в розвитку культури за доби Середньовіччя?
7. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, виконавши онлайн-вправу:

«Періодизація історії середніх віків»
<https://cutt.ly/htmPUrW>

♦ Обговорюємо в групі

1. Обговоріть результати роботи зі схемою «Іновачії доби Середньовіччя» (с. 11).
2. Підготуйтеся до дискусії в класі: доберіть аргументи на користь тези про відсталість доби Середньовіччя або тези про Середньовіччя як важливий етап розвитку цивілізації.

♦ Мислю творчо

1. В європейській історичній науці закріпилися межі Середньовіччя, визначені 476 р. та відкриттям Америки Колумбом у 1492 р. Як ви вважаєте, Середньовіччя як історична доба обмежується певними датами чи поступово зароджується і поступово змінюється наступною добою?
2. Створіть карту пам'яті «Джерела історії доби Середньовіччя».

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
 Запам'ятайте їх:**

середина V — кінець XV ст. доба Середньовіччя

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Велике переселення народів та утворення «варварських королівств»

Пригадайте, кого римляни називали варварами і що означає це слово. У чому полягала відмінність між Римською імперією та варварським світом? Які варварські племена здійснювали набіги на Римську імперію пізніх часів її існування?

1. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ І ПАДІННЯ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У IV ст. розпочалося масштабне переміщення різних племен, що ввійшло в історію як **Велике переселення народів (IV–VII ст.)**. Воно мало кілька причин: різке похолодання на півночі Європи, що змушувало людей шукати нові пасовища для худоби; посилення майнової і соціальної нерівності; зростання ролі вождів і знаті, їхнє прагнення до захоплення нових земель і воєнної здобичі. Войовничих переселенців — **варварів** (так римляни називали усіх не римлян: германців, слов'ян, гунів та інших народів) — вабили багаті землі та впорядковані міста Римської імперії. Вони переселялися сюди зі своїми родинами, домашнім майном, худобою. Такі переселення людей називають **міграцією**.

Варто запам'ятати!

Міграція (лат. migratio, від migro — *переходжу, переселяюся*) — зміна постійного місця проживання людей, їхнє переміщення до іншого географічного регіону, до іншої країни.

Діємо: практичні завдання

Спосіб життя й суспільна організація варварських племен істотно відрізнялися від устрою життя римлян. Опрацюйте історичний документ на с. 16 і визначте, як було влаштовано управління племенами давніх германців.

Свідчать документи

Римський історик Тацит про давніх германців у I ст. н. е.

У менш важливих справах радяться старійшини, а про найважливіші — усі. Сходяться в певні дні... Тишу встановлюють жерці... Потім вислуховують короля або когось із старійшин відповідно до його віку, знатності, військової слави, красномовства, не стільки тому, що в його владі наказувати, скільки через переконливість. Якщо думка [їм] не подобається, її відхиляють гучним гомоном, а коли подобається, то трясуть списками: ушановувати зброєю в них найпочесніший спосіб схвалення...

Перед народними зборами можна також виступати з обвинуваченням... Покарання зустрічаються різні, залежно від злочину: зрадників і перебіжчиків вішають на деревах, боягузів і дезертирів... — топлять у драговині... Більш легкі злочини теж відповідно караються: з обвинувачених стягують штраф певною кількістю коней і худоби... На цих же зборах обирають і старійшин, що вершать суд в округах і селищах...

Ослабленій після поділу в 395 р. Римській імперії дедалі важче було протистояти навалам варварів. Протягом наступних десятиліть «вічне місто» Рим зазнає страхітливого спустошення внаслідок навали варварів.

Вандалізм
(від «вандали») — зловмисне руйнування культурно-історичних пам'яток, матеріальних і культурних цінностей і майна.

Пограбування Рима вестготами на чолі з Аларіхом

Пограбування Рима вандалами на чолі з Гейзеріхом

410 р.

451 р.

455 р.

476 р.

Каталаунська битва з гунами на чолі з Аттілою («Батіг Божий»)

Зречення влади останнім імператором Ромулом Августом за наказом Одоакра

Відео «Битва на Каталаунських полях» (тривалість 04 хв 06 с)
<https://cutt.ly/ztmTzWv>

Римська імперія в протистоянні з варварами

Перегляньте відео і дайте відповіді на запитання:

1. Чому варварські племена франків, вестготів, бургундів у битві виступили на боці римлян?
2. Чому битву на Каталаунських полях називають «битвою народів»?

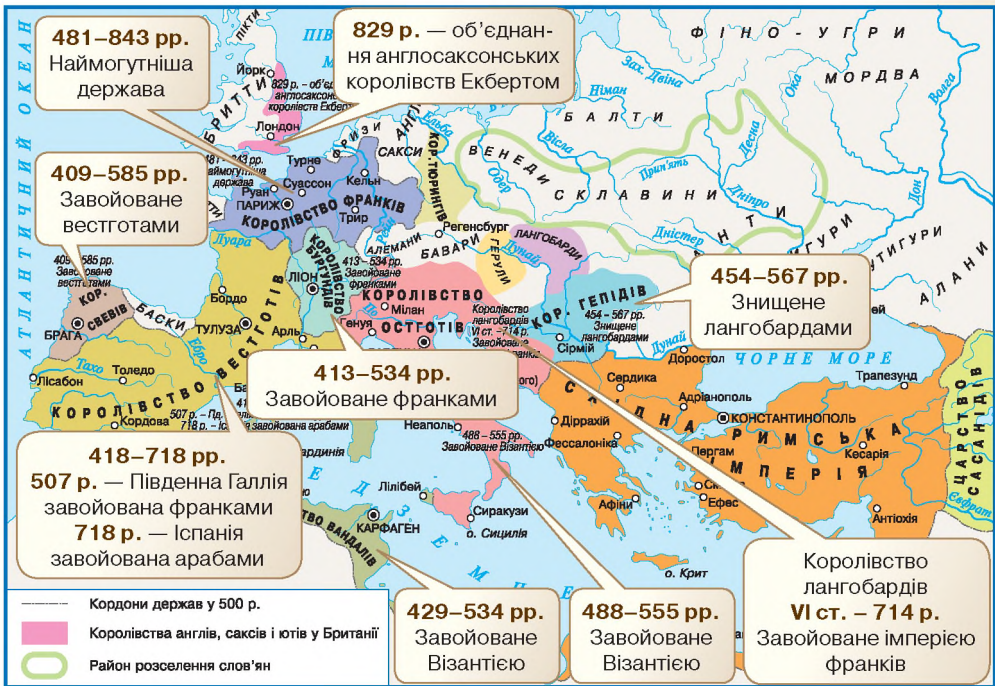

У **476 р.** ватажок найманців із племен варварів Одоакр скинув останнього римського імператора Ромула Августула й оголосив, що Західну Римську імперію знищено. Господарський, державний і суспільний лад імперії було зруйновано повстаннями невдоволених пригноблених простих людей і навалами варварів. Водночас із падінням Риму закінчилася й епоха Стародавнього світу.

2. УТВОРЕННЯ «ВАРВАРСЬКИХ КОРОЛІВСТВ»

У часи Великого переселення народів Римська імперія виявилася неспроможною зупинити варварські переселення у свої володіння. Не маючи змоги подолати варварів, римські правителі часто надавали їм для розселення землі римських провінцій. На нових місцях вожді варварських племен проголошували себе **королями** (верховними правителями) — так в умовах розпаду Західної Римської імперії у V ст. постали **«варварські королівства»**.

«Варварські королівства» кінця V ст.

1. Назвіть «варварські королівства», які утворилися на теренах Римської імперії.
2. Зіставте карту із сучасною політичною картою Західної Європи та з'ясуйте, які сучасні європейські держави розташовані в межах «варварських королівств». Чи є схожі назви?
3. Як ви думаєте, чому історія «варварських королівств» була нетривалою?

За часів Хлодвіга була складена *«Салічна правда»* — перелік правових норм, на яких ґрунтувався суспільний лад франків на етапі становлення держави. Більшість її статей була присвячена злочинам проти людини та майна. Ці статті встановлювали покарання за крадіжку свиней, рогатої худоби, рабів, за підпал, руйнування огорож.

Перед смертю Хлодвіг розділив Франкське королівство між своїми синами. Його нащадки постійно воювали між собою та із сусідами.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «міграція», «Велике переселення народів», «варварські королівства», «Салічна правда».
2. Назвіть причини Великого переселення народів, падіння Західної Римської імперії.
3. Виконайте завдання до хмаринки слів:
  - а) дайте їй назву;
  - б) поясніть, з якими історичними подіями пов'язані згадані в ній герої;
  - в) визначте, хто з них жив одночасно.
4. Перевірте свої знання, виконавши онлайн-вправу:

«Утворення «варварських королівств»»
<https://cutt.ly/mtmPUxj>

♦ Обговорюємо в групі

1. За прикладом постаті Хлодвіга укладіть історичний портрет правителя «варварського королівства» (скористайтеся довідкою «Як скласти історичний портрет діяча/діячки», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника).
2. Поміркуйте, чому правителі «варварських королівств» приймали хрещення.
3. Наведіть аргументи на користь думки: «*«Салічна правда»* — важливе історичне джерело».

♦ Мислю творчо

Пригадайте з 6 класу або дізнайтеся, які народи проживали і які події відбувалися на теренах України в часи Великого переселення народів й утворення «варварських королівств».

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
 Запам'ятайте їх:**

476 р.	падіння Західної Римської імперії, закінчення історії Стародавнього світу
кінець V ст.	утворення Франкської держави на чолі з Хлодвігом

§4 Карл Великий. Імперія франків

Про що розповідає хмаринка слів?

1. ПРИХІД ДО ВЛАДИ ДИНАСТІЇ КАРОЛІНГІВ

Меровінги щедро роздавали своїм дружинникам, чиновникам і церкві великі наділи землі. У результаті влада Меровінгів значно ослабла, оскільки силу в державі отримали найбагатші землевласники. Поступово влада в королівстві перейшла до майордомів — старших управителів королівським дво-

Імператор Карл Великий (картина художника Альбрехта Дюрера, 1512 р.)

ром, які були також і великими землевласниками. «Королю, — як зазначав хроніст, — залишилося задовольнятися лише титулом». У 741 р. майордомом став Піпін Короткий (741–768 рр.), прозваний так через маленький зріст. У 751 р. Піпін відправив у монастир останнього Меровінга і став королем франків, заснувавши династію **Каролінгів**.

Для надання своїй владі законності король заручився підтримкою Папи Римського, який коронував Піпіна Короткого. Аби віддячити, Піпін допоміг Папі в боротьбі з державою лангобардів. Під владу Папи Римського було передано міста Рим і Равенна з околицями. Так утворилася держава Римських Пап — *Патримоній Святого Петра (Папська область)*, що проіснувала понад тисячу років (до 1870 р.).

2. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Після смерті Піпіна Короткого влада перейшла до його сина **Карла Великого (768–814 рр.)**. Письменники і хроністи прославляли його бойові подвиги, справедливість і мудрість. *Від імені Карла Великого походить назва династії франкських правителів — Каролінгів і титул «король».*

Варто запам'ятати!

Король — титул монарха в деяких країнах, що освячувався владою Папи Римського. За однією з версій, походить від імені Карла Великого.

Карл більшу частину життя присвятив війнам з метою підкорити сусідні землі — із 46 років свого правління 44 він провів у воєнних походах, особисто очолював більшість із них. Наприкінці правління Карла Великого Франкське королівство займало велику частину колишньої Західної Римської імперії.

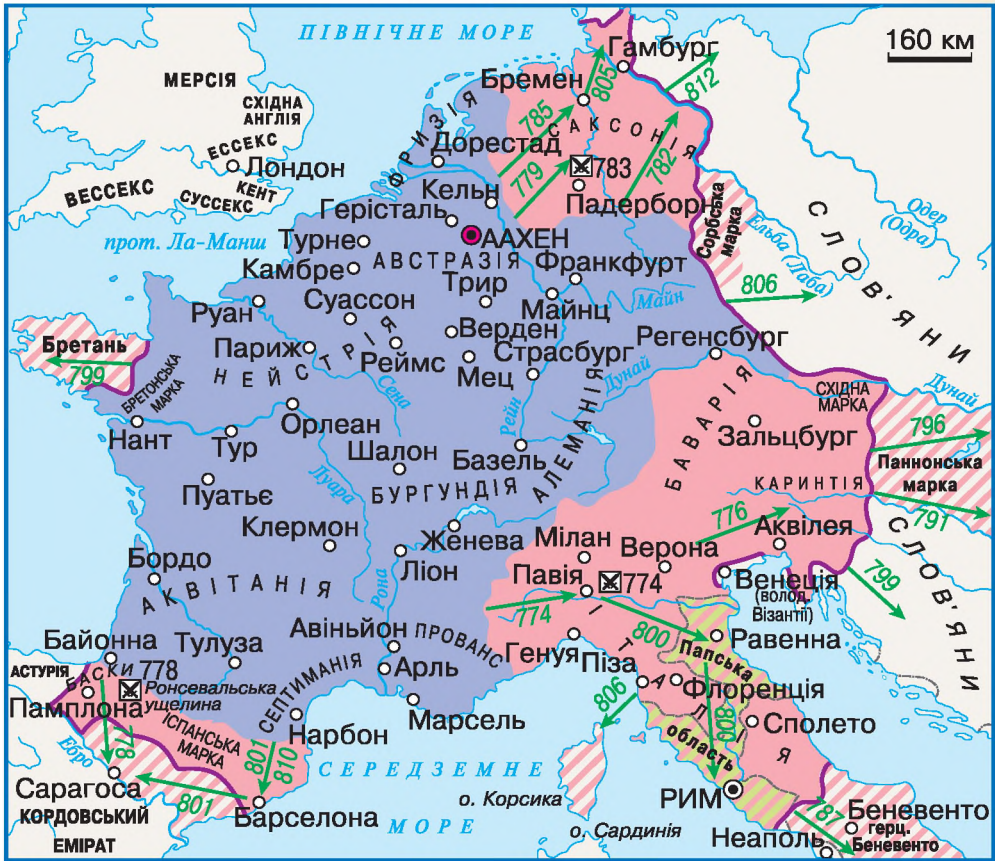

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту та виконайте завдання до неї.

1. Покажіть на карті Франкське королівство на початку правління Карла Великого, кордони його імперії.
2. Назвіть підкорені Карлом Великим землі і народи.
3. Покажіть столицю імперії франків та місця важливих битв.

Імперія Карла Великого

- Франкське королівство в 768 р.
- Італійські території, які франкські правителі передали у володіння Папи Римського
- Залежні землі
- Походи Карла Великого
- Кордони імперії Карла Великого
- Столиця Карла Великого
- 774
- Місця й роки битв

Довідка «Карл Великий — імператор Заходу»
<https://cutt.ly/rael0uG>

Алкуїн — учений, богослов, поет, керівник Палатинської академії — центру «каролінгського відродження».

Вважається автором задач-головоломок для розвитку гостроти розуму молоді

У 800 р. Карл Великий прибув до Рима, де Папа Римський за зразком римських імператорів оголосив його імператором. Титул (почесне або високе звання) потрібний був Карлові та Папі Римському для зміцнення світської та релігійної влади на протигагу імператорам

Візантії та константинопольському патріарху. Згодом Карл наказав записати звичаєве право всіх підкорених народів. Також сам видав 65 капітуляріїв (законів і розпоряджень), якими впорядковував різні галузі життя держави. Авторитет Карла Великого визнали правителі інших країн Європи.

3. «КАРОЛІНГСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ»

Карл Великий гуртував довкола себе освічених людей і багато уваги приділяв розвитку культури. В імперії розпочалося *«каролінгське відродження»* — період піднесення культури в Західній Європі, що тривав за доби правління Карла Великого і його найближчих нащадків (кінець VIII — перша половина IX ст.). У різних містах відкривали школи, будували монастирі, королівські резиденції, храми. У скрипторіях монастирів переписували Біблію, праці релігійних авторитетів, зразки античної літератури.

Значний внесок у «каролінгське відродження» також зробили жінки. Зокрема, сестра Карла Великого — Гісла — була настоятелькою в аббатстві Шелле й організувала там майстерню з переписування прадавніх рукописів. Графиня Дуода із Аквітанії написала збірник настанов для свого сина Вільгельма.

Свідчать документи

Із «Капітулярію про заняття науками»

Переконаємо вас не тільки не нехтувати заняттями наукою, але з усією скромністю і благим перед Богом наміром віддаватися їм старанно, щоб ви могли легше і правильніше проникати в таємниці Святого Письма. Оскільки на його сторінках зустрічаються алегорії і тому подібне, то тільки той зрозуміє все це духовно, хто був навчений

у царині науки. Але для такої справи обирайте таких людей, які мали б здібності та бажання вчитися самі й разом [з тим] бажання вчити інших.

Визначте за документом, яку головну мету мало навчання за доби «каролінгського відродження».

4. ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР ТА ПОДІЛ ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Відособленість окремих областей, слабкий розвиток міст і торгівлі підривали єдність держави. Франкська знать спочатку підтримувала Карла Великого, оскільки він допоміг їй у захопленні земель і покріпаченні вільних селян. Та з часом вона створювала у своїх володіннях власні загони воїнів, суд, мала своїх управителів. Влада імператора слабшала.

У **843 р.** три внуки Карла Великого уклали між собою в м. Верден договір про поділ імперії (*див. карту на с. 24*). З часом в межах колишніх володінь Карла Великого утворився ряд європейських держав. Найбільші з них — Франція, Німеччина та Італія.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ **ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ** ♦ **ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть факти, які доводять, що Карл Великий мріяв зрівнятися в могутності з римськими імператорами.
2. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, виконавши онлайн-вправи:

Інтелектуальна гра «Карл Великий — імператор франків»
<https://cutt.ly/ptmPPId>

«Ключові події Ранняго Середньовіччя»
<https://cutt.ly/DtmPP4I>

«Правління Хлодвіга та Карла Великого»
<https://cutt.ly/MtmPS7t>

♦ Обговорюємо в групі

1. Чому Карл Великий надавав велику підтримку християнській церкві? Яку роль мала відігравати церква за задумом Карла Великого?
2. Покажіть на карті (с. 24): столицю імперії Карла Великого; місто, у якому було укладено угоду про поділ імперії; Папську область.
3. Зіставте карту (с. 24) із сучасною картою Європи та визначте, які держави існують у наш час у межах володінь онуків Карла Великого.

4. За висловом історика Андрія Левандовського, після Верденського договору «на зміну Франції прийшла Європа». Як ви розумієте ці слова?

Розподіл Франкської імперії

Поділ Франкської імперії між онуками Карла Великого за Верденським договором 843 р.:

- володіння Лотара
- володіння Людовіка Німецького
- володіння Карла Лисого
- Поділ Лотаревої спадщини у 880 р.

◆ **Мислю творчо**

Виконайте творчий проєкт (історичний портрет, сторінка в соціальних мережах, презентація тощо) «Карл Великий».

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

- 800 р.** проголошення Карла Великого імператором
- 843 р.** укладення Верденського договору про поділ імперії Карла Великого

Візантійська імперія доби Юстиніана. Розселення слов'ян

1. Як змінилися розміри Візантії із часів заснування (див. західну межу візантійських володінь у 527 р.) до середини VI ст.?
2. Назвіть народи та держави, які були сусідами Візантійської імперії.

2. ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА I

Спробу відновити Римську імперію в попередніх кордонах зробив василевс **Юстиніан I (527–565 рр.)**.

Історичні подробиці

Юстиніан мав гострий розум, енергію і організаторський хист, уміло добирав собі помічників. За словами Прокопія Кесарійського, Юстиніан міг, не виявляючи гніву, тихим рівним голосом віддати наказ про вбивство десятків тисяч ні в чому не винних людей. Юстиніан I був чудовим уособленням «візантійської політики»: нещирий, лицемірний, зверхній і підступний, він легко нехтував укладеними договорами й обіцянками заради досягнення власних цілей. Сильний вплив на нього справляла його дружина Феодора.

Юстиніан I проголосив програму відновлення «величчя Риму», що передбачала відвоювання втрачених територій,

зміцнення адміністративного апарату, упорядкування законодавства, масштабне будівництво тощо.

Поміркуймо!

Опрацюйте схему. Поміркуйте, як державницькі заходи Юстиніана I впливали на стан державної скарбниці. Завдяки чому імператор міг поповнювати скарбницю? Які настрої в суспільстві могли спричинити такі заходи?

Звід законів Кодекс Юстиніана *Codex Iustiniani*

- уривки з творів видатних римських правознавців, коротке керівництво до користування Кодексом і видані за Юстиніана I нові закони;
- кодекс проголошував необмежену владу імператора, охороняв приватну власність

Посилення впливу християнства

- будівництво храмів і монастирів (зокрема, Софійський собор, 532–537 рр.);
- переслідування язичників, юдеїв і віровідступників;
- закриття знаменитої школи в Афінах — центру язичницької культури

Характерні риси системи управління імперією

- складна і громіздка система управління;
- розгалужений чиновницький апарат;
- засилля бюрократії і церемоніалів;
- великі кошти на утримання чиновників

Юстиніан I
(мозаїка церкви
Сан-Вітале
в м. Равенна,
Італія)

Розширення і утримання володінь імперії

- завоювання королівства вандалів у Північній Африці й остготів в Італії, південно-східної частини Іспанії;
- боротьба зі слов'янською загрозою на Балканах;
- війна із царством Сасанідів

Попри деякі успіхи Юстиніана I, його правління супроводжувалося заколотами та повстаннями. Найбільшим з таких повстань було повстання «Ніка» («Перемога») 532 р.

Більшість здобутків Юстиніана I виявилися тимчасовими. Вже через кілька років після його смерті імперія втратила третину своєї території.

3. ВІЗАНТІЯ у VIII — середині XV ст.

726–
843 рр.

Іконоборство — боротьба проти шанування ікон

- розкол суспільства на іконошанувальників та іконоборців;
- знищення ікон та іконошанувальників;
- закриття монастирів;
- конфіскація церковних багатств;
- вилучення земель для роздавання їх військовим

867–
1056 рр.

Правління Македонської династії — «золота доба»

- розквіт ремесла, торгівлі, міст;
- повернення Васиєм II Болгаробійцем Балканського півострова, Закавказзя, частини Сирії, Месопотамії, Малої Азії;
- розквіт науки, літератури та мистецтва, ювелірної справи;
- відновлення мозаїк Софійського собору;
- напади русів, норманів, печенігів;
- з 1071 р. — боротьба проти загрози турків-сельджуків

1081–
1185 рр.

Правління династії Комнінів

- засновник династії Олексій I Комнін вивів імперію з кризи;
- завершення оформлення феодалних відносин;
- послаблення місцевого ремісництва й торгівлі через надання привілеїв італійським купцям;
- успішне відвернення загрози I і II хрестових походів;
- повстання невдоволених засиллям іноземців візантійців

1204 р.

**Тимчасове припинення існування імперії
внаслідок IV хрестового походу**

1261–
1453 рр.

Правління династії Палеологів

- відродження імперії Михаїлом VIII Палеологом;
- останнє піднесення візантійського мистецтва;
- слабкість центральної влади василевса

1453 р.

**Падіння Константинополя і захоплення земель
Візантійської імперії турками-османами**

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте схему та виконайте завдання.

1. Визначте хронологічні межі існування Візантійської імперії.
2. Укладіть схему «Досягнення і втрати Візантії».
3. Висловіть припущення, хто був зацікавлений в іконоборстві і чому.
4. Поміркуйте, якими були причини падіння Візантії в 1453 р.

4. ПОБУТ ВІЗАНТІЙЦІВ

Побут візантійського суспільства формувався під впливом поєднання античних традицій і християнської релігійності. На нього також впливали традиції східних сусідів Візантії. З релігійних культів найпоширенішим було шанування Богородиці, яку вважали захисницею імперії.

Сім'ю візантійці вважали опорою суспільства. Шлюби укладали рано — в 14–15 років для хлопців та в 13–14 років для дівчат.

Візантійці шанували та оспівували красу, витонченість жінок. У заможних родинах дівчата здобували домашню освіту. У родині перебували під опікою чоловіків, жили в жіночій частині будинку — гінекеї, на вулиці з'являлися, прикриваючи голову покривалом. На плечі жінок лягала турбота про домашнє господарство. Досить часто жінки торгували в крамничках, у більш знатних родинах могли управляти мастками. Жінки з імператорських родин могли впливати й на політику. Наприклад, донька Константина VII Багрянородного Агата виконувала обов'язки особистого секретаря свого батька.

5. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ

Візантійське суспільство створило яскраву культуру. Її самобутність формувалася на основі поєднання античної спадщини, культур східних народів і християнства.

У Візантії збереглися античні знання з математики, астрономії, медицини, хімії. Про високий рівень хімічних знань свідчило винайдення техніки виготовлення «грецького вогню» та смальти (кольорового непрозорого скла для створення мозаїк).

Своїми винаходами уславився вчений **Лев Математик**, який конструював для імператорського палацу різноманітні механізми-автомати: левів, птахів, що співають і літають.

Імператриця Феодора зі своїм почтом (мозаїка у храмі Сан-Вітале в м. Равенна, VI ст.). Дружина Юстиніана I правила імперією нарівні з чоловіком протягом 22 років

Софійський собор (532–537 рр., зовнішній вигляд, сучасне фото)

Храми прикрашалися фресками та мозаїками. Християнство сприяло появі *іконопису*. Найвидатнішою пам'яткою культури Візантії є собор Святої Софії, споруджений за імператора Юстиніана I в 532–537 рр.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте стрічку часу, назвіть «зайву» історичну подію.

2. Зіставте владу правителів у варварських королівствах із владою імператора Візантії. Яка з держав, на вашу думку, була більш централізованою?
3. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, виконавши онлайн-вправу:

«Штрихи до портрета Візантійської імперії»
<https://cutt.ly/xtmPDmS>

♦ Обговорюємо в групі

Дізнайтеся, що означає крилатий вислів: «Колос на глиняних ногах». Чи можна так само назвати Візантійську імперію? Обґрунтуйте свою позицію.

♦ Мислю творчо

1. Юстиніану I приписують низку крилатих висловів. Ознайомтеся з ними та поміркуйте, чи дотримувався сам Юстиніан I проголошених принципів:
  - Звільнення від рабства є правом народів.
  - Злочин є, коли одна людина чинить підступи проти іншої.
  - Знати закони — означає сприймати не їхні слова, а їхні зміст і значення.
2. Виконайте творчий проект (*історичний портрет, сенкан, сторінка в соціальних мережах*) «Юстиніан I». Скористайтеся інтернет-ресурсом до підручника.

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:

- 395 р.** поділ Римської імперії на Західну і Східну — становлення Візантійської (Ромейської) імперії
- 527–565 рр.** роки правління Юстиніана I
- 1453 р.** захоплення Константинополя турками-османами. Падіння Візантійської імперії

§6

Виникнення ісламу та Арабський халіфат

Покажіть на карті світу Азію і Аравійський півострів. Якими були основні заняття кочових народів? Яку тварину називають «кораблем пустелі»? Чому?

1. АРАБИ І ЗАРОДЖЕННЯ ІСЛАМУ

Араби — семітський народ, який тисячі років тому оселився на Аравійському півострові. За легендами, біблійний Авраам мав сина Іцхака, від якого походять євреї, та Ісмаїла й Кахтана, від яких свій рід ведуть араби (слово «араби» означає *сухий, посушливий, пустельний*). У наш час чисельність арабів становить понад 430 млн осіб. З них 90 % сповідують релігію іслам.

Аравійський півострів — давній регіон міжнародної торгівлі. Його в усі часи перетинали важливі торговельні шляхи. Каравани перевозили пахощі та тканини з Південної Аравії; рабів, золотий пісок і слонову кістку — з Африки; зброю, зерно і рослинні олії — із Сирії; шовк — із Китаю; перли — з узбережжя Перської затоки.

Прибуття каравану для торгівлі (картина художника Едвіна Лорд Вікса, 1882 р.)

Кожне плем'я арабів поклонялося своїм божествам. Існувало уявлення і про верховного бога, якого називали Аллахом.

Торгівля арабів із сусідніми країнами сприяла проникненню в Аравію юдаїзму та християнства. Під впливом цих релігій серед арабів зародилися вчення, які визнавали єдиного Бога.

Нова монотеїстична релігія — іслам — сприяла об'єднанню арабських племен.

Варто запам'ятати!

Іслам (з араб. — *покірність Богу*) — назва монотеїстичної релігії, заснованої Мухаммадом. Послідовники ісламу — *мусульмани*. Нині загальна кількість послідовників цієї релігії у світі коливається в межах від 1,1–1,8 млрд, що робить іслам другою за чисельністю релігією після християнства.

Коран (від араб. — *те, що читають, вимовляють*) — священна книга мусульман. Зміст Корану становлять пророцтва Мухаммада.

Засновник ісламської релігії Мухаммад почав проповідувати її у **610 р.** Мухаммад стверджував, що немає інших богів, крім всемогутнього єдиного Бога — Аллаха, а себе називав посланцем Бога — його Пророком. У ранніх проповідях Мухаммад засуджував тих, хто неправедно наживав багатство. Він закликав допомагати бідним, сиротам і вдовам, а також викупувати і звільняти рабів.

Араби не нав'язували іншим своєї віри, терпимо ставилися до іновірців, особливо до юдеїв і християн, яких називали «*народами Писання*».

Довідка «Провідні ідеї ісламу»
<https://cutt.ly/Fol4Ksf>

2. ОБ'ЄДНАННЯ АРАБІВ

У місті Мекка спочатку було небагато прихильників ісламу — місцева знать не хотіла втрачати свою релігію (язичництво), що зміцнювала торговельні зв'язки Мекки з арабськими племенами. Тому послідовників ісламу переслідували. У **622 р.** Мухаммад зі своїми прихильниками переселився в сусідню оазу, що пізніше була названа на його честь **Мединою** — містом Пророка. Тут було зведено першу *мечеть* (мусульманський храм), розроблено основи віровчення. Цю подію араби назвали **Гіджрою** (від араб. — *міграція*). Від року Гіджри ведеться мусульманське літочислення.

Храм Кааба — головна святиня ісламу
 (зовнішній вигляд, сучасне фото)

У **630 р.** мекканська знать визнала Мухаммада. Більшість арабських племен прийняла іслам. Опір непокірних придушили військові загони. Мекка, як і Медина, стала «священним місцем усіх мусульман». У Мекці розташовується головне святилище мусульман — **храм Кааба** (у перекладі з арабської означає «куб»).

Так відбулося об'єднання арабів. Мухаммад став главою Арабської держави і лідером всіх мусульман. На час смерті Мухаммада під владою мусульман перебувала вже велика частина території Аравії.

Відео «Що є всередині Кааби» (тривалість 01 хв 05 с)
<https://cutt.ly/stmTcQF>

3. АРАБСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ І ХАЛІФАТИ

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте текст підручника та визначте основні етапи історії Арабського халіфату. У ході роботи укладіть у зошиті хронологічно-змістову таблицю.

Дата	Назва періоду/Подія	Характерні риси періоду

Метою Мухаммада і його послідовників було поширення ісламу та влади арабів у світі. Тому невдовзі розпочалася епоха арабських завоювань. Після смерті пророка в 632 р. перші тридцять років арабською державою послідовно правили чотири найближчі соратники Мухаммада — праведні халіфи (намісники пророка) Абу Бакр, Омар, Осман і Алі.

Варто запам'ятати!

Халіфат — теократична (у якій світська влада належить духовенству) арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань VII–IX ст. й очолювалася халіфами (намісниками пророка Мухаммада).

Воєнним успіхам першої правлячої династії халіфату — **Омейядів** (правила **661–750 рр.**) — сприяла, зокрема, пасивна позиція підкорених країн щодо завойовників. У Візантії місцеві жителі казали: *«Бог помсти послав арабів, щоб звільнити нас від жорстокості ромейв»*. Поширенню ісламу серед підкорених народів сприяла і податкова політика халіфату: усі неараби повинні були сплачувати податок за землю від 1/3 до 2/3 врожаю — продуктами і грошима. Мусульмани ж платили менші податки, ніж немусульмани. Це змушувало багатьох жителів завойованих країн приймати іслам.

Наступна правляча династія, яка вела свій початок від дядька Аббаса (дядько пророка), — **Аббасиди** (правили **750–945, 1124–1258 рр.**) — опиралася на знать підкорених країн. *Правління Аббасидів було часом могутності держави та «золотої доби» арабської культури.* З кінця IX ст. вони поступово втрачають території. На початку XIII ст. Аббасиди контролювали лише невеликий регіон довкола Багдада, та й ця держава була знищена внаслідок монгольської навали в 1258 р.

Арабські завоювання. Халіфат Омейядів

1. Визначте хронологічні межі арабських завоювань.
2. Назвіть країни, які арабам вдалося завойовати.
3. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, від кого араби зазнали поразок, позначених на карті.

4. ЗНАННЯ І КУЛЬТУРА АРАБСЬКОГО СВІТУ

На основі поєднання впливу настанов ісламу на життя суспільства й арабської мови сформувалася унікальна арабська культура.

Фотозагадка

Історія арабської культури пов'язана з розвитком української культури. Дізнайтеся, яка пам'ятка арабської культури, що корінням сягає доби Аббасидів, поєднує героїно картини та видатного українського вченого.

Агатангел Кримський (1871–1942 рр.)

Султан вибачає Шахерезаду (картина художника Артура Гоутона, XIX ст.)

Араби відіграли значну роль у поєднанні досягнень давньоримської культури, здобутків греків та інших народів. *Десяткову систему числення* араби перейняли в Індії (тому індійські цифри ми називаємо «*арабськими*»).

Саме вони ввели поняття «алгебра», вжите вперше середньоазійським математиком **аль-Хорезмі** (780–847 рр.).

Одним із найвидатніших медиків світу був **Ібн Сіна Абу Алі** (980–1037 рр.), твір якого «Канон лікарської науки» був настільною книгою лікарів Європи та Сходу доби Середньовіччя.

Араби досягли великої майстерності в *мистецтві орнаменту*.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. За матеріалом параграфа створіть хронологічну шкалу історії арабів.
2. Якими були передумови виникнення ісламу?
3. Назвіть обов'язки мусульманина за вченням Мухаммада.
4. Які країни були завойовані арабами?
5. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, розгадавши онлайн-кросворд:

«Арабський халіфат»
<https://cutt.ly/ltmPFx3>

♦ Обговорюємо в групі

1. Поясніть причини воєнних успіхів арабів.
2. Визначте, чим відрізнялася влада халіфа від влади варварських королів і візантійських імператорів. Назвіть спільні риси.

♦ Мислю творчо

1. Зіставте християнське та мусульманське віровчення: визначте спільні й відмінні риси. За потреби скористайтеся запропонованим у тексті QR-кодом.
2. Підготуйте презентацію «Араби — основоположники картографії в середні віки».
3. Виконайте творчий проект (*презентація, фотовиставка тощо*) «Культурні надбання арабської цивілізації доби Середньовіччя».

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.

Запам'ятайте їх:

610 р.	початок проповіді ісламу
622 р.	Гіджра — переселення Мухаммада з послідовниками до Медини
661–750 рр.	халіфат Омейядів
750–945,	
1124–1258 рр.	халіфат Аббасидів

Практична робота. Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію

1. УСТАНОВЛЮЄМО СИНХРОННІСТЬ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

Започаткуйте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ у добу Середньовіччя». Для виконання роботи скористайтеся даними підручників із всесвітньої історії та історії України. Роботу виконуйте протягом навчального року.

Світ у добу Середньовіччя		
Події у Європі	Події на Сході	Події в Україні
Раннє Середньовіччя		
Зріле («високе») Середньовіччя		
Пізнє Середньовіччя		

2. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Прочитайте уривки із середньовічних джерел і виконайте завдання.

1. Визначте, до історії яких держав належать вказані джерела.
2. Історичну подію якої держави висвітлено в кожному з них?
3. Складіть по два запитання до кожного джерела.

Джерело 1

Мухаммад промовив до них: «...Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в цьому житті й у майбутньому. Якщо ж ви покинете мене, то я витерплю заради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами...»

Джерело 2

Повернувшись після тривалої відсутності, Карл наказав, щоб з'явилися до нього хлопчики, яких він доручив (учителю) Клименту, і представили йому свої листи та вірші. Діти середнього та нижчого стану принесли твори, підсолоджені всіма приправами мудрості, знатні ж представили убогі та безглузді.

Тоді мудрий Карл відділив тих, хто добре працював, і звернувся до них з такими словами: «Я дуже вдячний вам, що ви намагалися в міру своїх сил виконати мій наказ для

вашої ж користі. Старайтеся досягти досконалості, і я дам вам чудові єпископства та монастирі, і ви завжди будете в моїх очах людьми, гідними поваги».

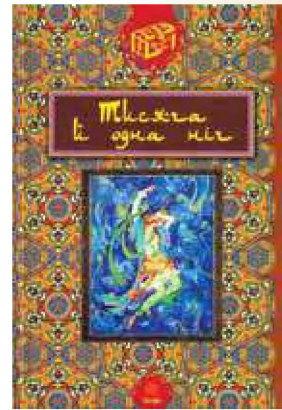
Повернувши потім своє сповнене великого осуду обличчя до тих, хто стояв ліворуч, він кинув їм грізні слова: «Ви, синки знатних, ви, розпечені красунчики! Розраховуючи на своє походження і статок, ви знехтували моїм повелінням і своєю доброю славою. Якщо ви негайно не надолужите попередню безтурботність невтомною старанністю, ніколи ніякої милості не дочекаєтеся ви від Карла».

Джерело 3

Вибухнув раптом у народі бунт, який понад усякі очікування виявився досить значним і вилився у велике зло для народу і сенату. Місто було підпалене, ніби воно належало противникові. Храм Софії, лазні Зевксіпа і царський палац загинули в полум'ї, тоді ж згоріло чимало будинків багатих людей і великі багатства. Повсталі подавали один одному знак словом «перемагай», і від цього бунт дотепер відомий під назвою «Ніка».

3. ВПЛИВ ПЕРШИХ АРАБСЬКИХ ХАЛІФАТІВ НА СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Герой казок «Тисяча й одна ніч» — правитель мусульманського Сходу багдадський халіф Харун ар-Рашид — був сучасником Карла Великого і відряджав своїх послів до франкського імператора, шукаючи дружби й підтримки.

Українське видання казок «Тисяча й одна ніч», 2011 р.

Поміркуймо!

У VII–VIII ст. аравійські армії вивозили в Халіфат цілі бібліотеки із захоплених територій від Персії до Іспанії. Коли в Середньовіччі на Заході було втрачено багато праць філософів і математиків Стародавньої Греції, частина робіт збереглася в арабському перекладі. Завдяки арабам твори давньогрецьких класиків: Архімеда, Евкліда, Птолемея — стали відомі Західній Європі.

Чому, на вашу думку, арабську мову за часів Середньовіччя часто називали «латиною Сходу»?

Складіть онлайн-пазл «Культура середньовічних імперій»
<https://cutt.ly/WtmPFMG>

§8 Урок узагальнення до розділу 1 «Перші середньовічні держави»

1. КРОСВОРД НАВПАКИ

За доби Раннього Середньовіччя значну роль в історії відігравали видатні історичні діячі. Пригадайте, яку роль відіграли герої «кросворда навпаки» в історії своїх народів або й цілого світу.

Сформулюйте запитання до слів кросворда так, щоб вони були лаконічними та розкривали найголовніший внесок героя в історію. У запитанні обов'язково має звучати назва держави або країни, яку «представляє» герой. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

2. ХМАРИНКИ ІЗ СЕКРЕТОМ

1. Розгадайте «хмаринки із секретом».

- Визначте, яку сторінку історії перших середньовічних держав «розповідає» кожна з них, і дайте їм назви.
- Зверніть увагу, чи немає в хмаринках зайвих слів — визначте їх і поясніть свій вибір.

2. Творчо попрацюйте в групах.

- Створіть хмаринку до історії держави, якої автори підручника не уклали. Для виконання завдання можна скористатися онлайн-сервісами.

- Складіть разом з однокласниками/однокласницями захопливу розповідь за допомогою обраних хмаринок слів. За бажанням спробуйте виконати скрайбінг (мальовану оповідку) на тему розповіді або зіграти мінітеатр.
- Представте роботу в класі.

3. МОНЕТИ СВДЧАТЬ ПРО ІСТОРІЮ

Уважно розгляньте монети. Визначте, яку з них карбували за Карла Великого, а яку — за Юстиніана I. Які відомості можуть отримати історики, досліджуючи монети? Як називається наука, що вивчає монети?

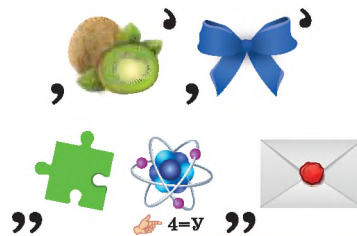

4. ДОСЛІДНИЦЬКА ЛАБОРАТОРІЯ

Уявіть, що ви у складі дослідницької групи знайшли історичну пам'ятку. Вам потрібно представити результати свого дослідження колегам з наукової спільноти. Складіть опис пам'ятки, користуючись здобутими на попередніх уроках знаннями та джерелами додаткової інформації (скористайтеся довідкою «Як дослідити історичну пам'ятку», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника).

Увага! Якщо є потреба, скористайтеся підказкою ребусів.

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/DtmTHOG>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Розділ 2

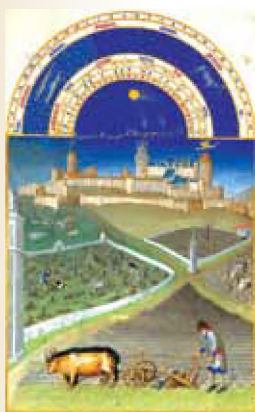
СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

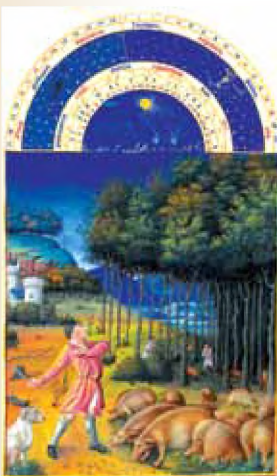
Зв'язок людини і природи. Рух населення. Внутрішня і воєнна колонізація

З курсу історії Стародавнього світу пригадайте, якими були шляхи переміщення і розселення первісних людей. Як природа впливала на життя і заняття людей? Коли відбулося Велике переселення народів? Якими були його причини? Пригадайте визначення поняття «міграція».

Землеробські роботи

Випасання свиней у лісі (готичні мініатюри братів Лімбургів, XV ст.)

1. ЛЮДИНА І ПРИРОДА

Із стародавніх часів життя людини було залежним від природи. Так було й за Середньовіччя. *Клімат і природа визначають спосіб життя людини, її заняття і знаряддя праці, одяг і їжу, житло, традиції, дозвілля. Клімат впливає навіть на характер людини.*

У Європі в середні віки клімат часто змінювався. Похолодання спонукало людей до зміни місць розселення і було одним із чинників Великого переселення народів. Подальше потепління знову вплинуло на життя і заняття людей. Тоді, наприклад, на Британських островах вирощували виноград. У XIII–XVII ст. клімат у Європі знову став прохолоднішим.

Від ландшафту залежить вигляд міст і селищ, мостів і шляхів. Він багато в чому визначає заняття людей. На рівнинах поблизу водойм розвивалось землеробство, у більш посушливих степах — скотарство. На степових просторах особливу цінність для людей мали коні, які забезпечували їжею і можливостями пересування. У гірській місцевості пасли кіз та овець, вирощували виноград.

Фортеці й міста, які навколо них вистали, розташовувалися на пагорбах, поблизу водних джерел. Річки й озера були природними перепонами, які захищали від нападів ворогів. Водночас водойми мали важливе значення для торгівлі — у середні віки саме через річки й моря пролягали основні торговельні маршрути. Моря відкривали жителям узбережжя шляхи до далеких країв. Уздовж річок, озер, морів люди здавна займалися рибальством.

Сцена полювання
(середньовічна мініатюра)

Історичні подробиці

У період Раннього Середньовіччя були в основному втрачені традиції землеробства античних часів. Господарство селянина, як правило, орієнтувалося на освоєння лісових ресурсів. За висловом французького історика Марка Блока, ліс супроводжував селянина «від колиски до домовини».

Спалюючи великі масиви лісу, люди отримували відкриті ділянки, удобрені попелом. Проте *підсічно-вогневе землеробство* на таких землях давало гарні врожаї лише протягом кількох років, після чого люди переходили до нового місця і знову випалювали ліс, викорчовували залишки дерев й орали землю.

Поміркуймо!

1. Обґрунтуйте думку, що ліс був основним джерелом життя і доходів у середні віки.
2. Які наслідки для Європи мало споживацьке, варварське ставлення до лісів?

Середньовічна людина вважала себе господарем над природою, що може безжально використовувати її багатства, які наші пращури вважали невичерпними.

2. РУХ НАСЕЛЕННЯ. ВНУТРІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ

Величезні простори Європи на початку Середньовіччя не були заселені. Але поступово кількість людей збільшилася й вони все ж таки заселили Європу. Наприкінці XI ст. дедалі більше людей шукали кращої долі. **Європейці розпочали колонізацію — освоєння нових земель.**

Спочатку переважала **внутрішня колонізація** — люди шукали вільні, ще не освоєні землі на окраїнах

європейських країн. Тут вони вирубували лісові хащі, осушували болота і перетворювали їх у родючі поля, тут споруджували свої домівки.

Варто запам'ятати!

Внутрішня колонізація — заселення і господарське освоєння людьми вільних земель своєї країни.

Освоєння земель було важким, виснажливим і тривалим, але загроза неврожаїв і голоду підштовхувала людей до цього. Лише упродовж кількох поколінь селянська родина могла перетворити непридатну для сільського господарства місцевість на родючу ниву.

Селянин збирає врожай
(середньовічна мініатюра)

Землевласники розуміли: освоєння нових земель зумовить приріст населення, адже тоді більше людей зможуть прогодуватися. Тому вони заохочували селян до обробітку цілих земель, інколи навіть звільняючи їх на певний час від сплати податків.

Внутрішня колонізація, що розгорнулася в XI–XIII ст. у Європі, дала значні *позитивні результати*. Протягом цього періоду населення стрімко зростало і на початок XIV ст. досягло 75 млн (наприкінці X ст. було лише 38 млн). Сільське господарство невпинно розвивалося: почали використовувати нові знаряддя праці, зросли врожаї, що дало змогу забути жахливі голодні роки. Змінився й раціон харчування: зернові культури поступово витіснили дари лісу.

Поміркуймо!

Що спонукало людей вирушати на освоєння нових земель? З якими труднощами вони стикалися? Якими були позитивні і негативні наслідки внутрішньої колонізації?

3. ЗОВНІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ

Зменшення площ вільної землі в Європі спонукало людей до пошуку її поза межами своєї країни (**зовнішня колонізація**). Для захоплення нових просторів вони часто використовували військову силу.

Варто запам'ятати!

Зовнішня колонізація — заснування поселень за межами своєї країни, що відбувається, як правило, за допомогою війни, насильницьких методів.

Першою спробою воєнної колонізації були **хрестові походи**, про які ви дізнаєтеся з наступних параграфів цього підручника.

У другій половині XII ст. розпочалися **завойовницькі походи («натиск на Схід») німецьких князів на землі полабських слов'ян**, які жили між річками Ельба й Одер. Майже століття німецькі рицарі «вогнем і мечем» підкоряли слов'янські племена, на землях яких виникали маркграфства. Німецькі князі і єпископи будували тут укріплені фортеці й організовували переселення селян із Німеччини, Нідерландів, Фландрії. Переселенці отримували пільги та землю, натомість зобов'язувалися підтримувати графа та сплачувати певний податок. Однак поступово вони потрапляли в особисту залежність.

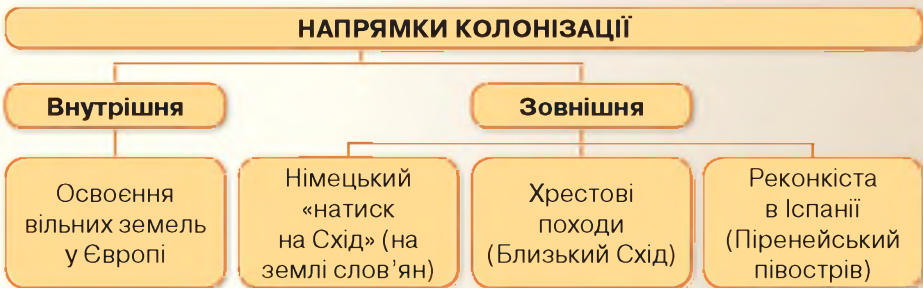
Особливо активну роль у колонізації слов'янських земель відігравала церква, яка не тільки благословляла на підкорення язичницьких племен, а й активно брала участь у цьому, засновуючи монастирі й захоплюючи землі.

Ще одним напрямком воєнної колонізації була **Північ — Скандинавія**. А на південному заході відбулася **Реконкіста**: християни відвоювали землі на Піренейському півострові, які захопили араби. Про це також ітиметься в наступних параграфах підручника.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте схему та репродукцію картини на с. 44. Поміркуйте, який характер мала зовнішня і внутрішня колонізація: мирний чи воєнний. Чому? Висловіть припущення щодо можливих наслідків колонізації.

Прибуття хорватів на Адріатику
(картина художника Отона Івековича, початок ХХ ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ **ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ** ♦ **ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть, як природа, клімат, ландшафт впливали на спосіб життя людей у середньовічній Європі.
2. Що таке «міграція», «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація»?
3. Коли розпочалася внутрішня колонізація у Європі?
4. Назвіть причини міграції в середньовічній Європі.
5. Користуючись картою атласу, покажіть напрямки зовнішньої колонізації в середньовічній Європі.
6. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, погравши в онлайн-гру:

«Внутрішня і зовнішня колонізація»

<https://cutt.ly/wtmPGQu>

♦ Обговорюємо в групі

1. Французький історик Жак Ле Гофф зазначав: «Середні віки — це світ дерева... Ліс, разом із продуктами землі, був настільки дорогішим матеріалом, що став символом земних благ». Про які земні блага говорить історик?
2. Якими були позитивні й негативні наслідки зовнішньої колонізації?

♦ Мислю творчо

1. Як ви думаєте, чи засвоїли сучасні люди уроки історії у ставленні до природи та її багатств? Що змінилося в цьому із часів Середньовіччя? Свою думку обґрунтуйте фактами із сучасного життя.
2. Які зміни клімату відбуваються в наш час? Якими природними явищами вони супроводжуються? Змоделюйте ймовірні наслідки зміни клімату для подальшої історії людства.

§10 Середньовічне суспільство та християнська церква

Пригадайте з попередніх параграфів, які групи населення були «дійовими особами» в Ранньому Середньовіччі. Яку роль відігравала релігія в історії держави франків, Візантії, Арабського халіфату?

1. ТРИ СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

У середньовічному суспільстві з об'єднанням країн усе населення перетворилося на підданих князя, короля, царя.

Саме в цей час виділилося три суспільні стани. Зразком станової організації суспільства була середньовічна Франція. **Першим станом вважалося духівництво.**

На нього покладался обов'язок молитися, заступатися перед Богом за грішників. **Усі світські феодали належали до другого стану — рицарства.** Обов'язок рицарів полягав у тому, щоб воювати, захищати короля і його підданих від ворогів. Духівництво і рицарство мали певні привілеї, були звільнені від сплати податків королю.

Решта населення (ремісники, купці, селяни) належала до третього стану. Обов'язком тих, хто належав до третього стану, була праця для утримання вищих станів.

Уособлення середньовічних станів (французька мініатюра XIII ст.)

Визначте, представники яких станів середньовічного суспільства зображені на мініатюрі.

Свідчать документи

Граф Етьєн де Фужер про три стани (XII ст.)

Священника уділ — за всіх молитися.
А рицаря — на полі бою битися
І славою в борні покритися.
Обов'язок селян — трудитися.

1. Які три стани виділяє автор у середньовічному суспільстві?
2. Які обов'язки передбачає належність до певного стану?

Варто запам'ятати!

Суспільний стан — велика група людей з однаковими правами й обов'язками, які передаються у спадок.

Історичні подробиці

Межі між станами не були чіткими. Рицар міг дати чернечу обітницю (бути бідним, послухним і ніколи не одружуватися), тоді він ставав рицарем-ченцем. За сприятливих обставин син купця, здобувши вищу освіту, міг потрапити до двору короля як його радник, а згодом отримати графський титул.

2. СЕНЬЙОРИ ТА ВАСАЛИ

У період феодальної роздробленості феодалі ділилися на сеньйорів і васалів. Заможний феодал віддавав частину своїх земель із селянами дрібним феодалам як винагороду за службу. Власник землі вважався **сеньйором (старшином)** щодо цих феодалів, а феодалі, що одержували від нього землі, були його **васалами (підданими)**.

Так склалася особлива система суспільних відносин доби Середньовіччя — **васалітет**. Однак існувало правило, за яким васал підпорядковувався лише своєму сеньйору.

Главою всіх феодалів у країні вважався король. Він був найвищим суддею в суперечках між ними й очолював військо, якщо на країну нападали вороги. Король був сеньйором для **герцогів і графів**. На щабель нижче стояли барони й віконті — васали герцогів і графів. Барони були сеньйорами **рицарів** — дрібних феодалів, у яких не було своїх васалів. Коли розпочиналася війна з іншою державою, король закликав у похід герцогів і графів, а ті зверталися до баронів, які приводили із собою загони рицарів.

Відносини між феодалами нагадували сходи, на верхніх щаблях яких стояли великі феодалі, на нижніх — дрібні. Така організація феодалів дістала назву **феодальна драбина**.

Варто запам'ятати!

Феодалізм (від лат. feodum — *маєток*) — суспільно-правова система доби Середньовіччя, яка ґрунтується на взаємній залежності між людьми та великому землеволодінні феодалів, від яких залежали селяни.

Феод — земля (іноді посада, прибутки), яку одержував васал від сеньйора за службу; феод передавався у спадок за умови продовження служби.

Васалітет — у середні віки система взаємних прав і обов'язків феодалів, особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів).

Свідчать документи

Постанова графа Раймунда Беренгарія про обов'язки васала (XIII ст.)

Граф може вимагати допомоги в таких випадках: щоразу, коли він за наказом імператора йде до нього озброєний; також якщо він посвячується в рицарі або посвячує в рицарі старшого сина, майбутнього графа; також якщо він потрапить у полон. Також він може вимагати по шість королівських солідів з того, хто має власний будинок у місті, замку або селі. І цю допомогу він вимагає від рицарів своїх і від інших підданих.

1. Як граф Раймунд Беренгарія описує обов'язки васала?
2. Як ви вважаєте, васали інших графів мали такі самі обов'язки?

Однак не в усіх країнах васальні зв'язки вкорінилися так глибоко у структуру суспільства. Наприклад, у Скандинавії і на слов'янських землях вони утвердилися пізно й тільки частково.

3. ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ МОГУТНОСТІ ФЕОДАЛІВ. ЖИТТЯ І СВИТОГЛЯД СЕЛЯН

На початку X ст. велика частина земель у Західній Європі належала феодалам. На землях колишнього вільного села виник **феодальний маєток** — велике господарство землевласника, у якому працювали залежні селяни.

У центрі маєтку розташовувалось обгороджене панське подвір'я. Тут розміщувався будинок феодала або його управителя, комори для зберігання зерна й інших продуктів, стайня, хлів, пташник і псарня. Часто феодал мав свій сад і город.

Селяни об'єднувалися в **сільські громади**, які залежали від феодалів. Громада відала господарськими справами. Для того, щоб усі селяни мали однакові умови для господарювання, вона виділяла кожному селянину рівноцінні за якістю ґрунту ділянки землі — наділи. Селяни на зібранні спільно вирішували, коли розпочинати жнива, де і що сіяти. Кожний селянин міг користуватися луками, лісами, водоймами.

Громада зобов'язувалася підтримувати мир і порядок на своїй території. Усією громадою селяни часто чинили опір панові, добивалися обмеження феодальних повинностей.

Оранка: селяни обробляють свої земельні наділи (мініатюра XV ст.)

Селяни забезпечували себе, свого пана, його родину, слуг і гостей продуктами сільського господарства, ремісничими виробами. Таким чином, *усе необхідне для життя селян і феодалів вироблялося у їхньому господарстві.*

Ані феодали, ані селяни майже нічого не купували. Лише їздили по сіль і залізо в ту місцевість, де їх видобували, і вимінювали на продукти. Торгівля була нерозвинена, тому навіть у феодалів рідко були гроші. Отже, панувало *натуральне господарство.*

Варто запам'ятати!

Натуральне господарство — такий тип господарювання, за якого виробництво спрямоване на задоволення власних потреб, а не на продаж; усе необхідне для життя виробляється всередині господарства.

Світогляд селянина формувала насамперед *церква*. Її відвідування вважалося релігійним і моральним обов'язком вірянина. Мрії і думки вірян були спрямовані на порятунок душі. Усі погляди людини були звернені до Бога.

У селян формувалися і удосконалювалися *морально-етичні норми.*

Цінність людини визначалася насамперед її *ставленням до праці*. Навіть народження дитини сприймалося як поява нового трудівника чи трудівниці. Вже з малих років дітей залучали до посильної праці. Засуджувалися пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність.

4. РОЛЬ ЦЕРКВИ У СТАНОВЛЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

У середні віки релігія мала величезне значення для суспільства в усіх сферах життя. Вона впливала на правління країнами, формувала тогочасний спосіб мислення людей, була частиною повсякденного життя.

Панівною релігією в Європі стало християнство, що отримало особливу організацію — церкву.

Варто запам'ятати!

Християнська церква — 1) будівля, у якій відбуваються богослужіння; 2) релігійна спільнота християн, релігійна організація, що має чітку ієрархію; життя церкви визначається християнськими правилами (канонами).

Церква визначала не тільки правила богослужіння, а й норми моралі та поведінки «добрих християн».

Життя людей було складним, часто злиденим. Тому багато вірян уважали за ліпше присвятити своє життя служінню Богу. Вони йшли в монастирі, які надавали медичну допомогу, освіту, роботу й притулок. Монастирі заохочували прощу (подорож із метою здійснення релігійного поклоніння святим певної релігії) і благодатно впливали на людей у складні часи. У Європі (як і в Азії) посилювалися традиції чернецтва, що вимагало дотримання суворих правил і простого способу життя.

Свідчать документи

Зі статуту святого Бенедикта Нурсійського про життя монахів (VI ст.)

Особливо твердо треба з корінням вирвати з монастиря жагу до власності... ніхто з братів уже не має у своїй власності ні тіла свого, ні волі своєї... Уважаю, що достатньо буде пропонувати дві страви на всіх трапезах... Від м'яса четвероногих категорично всі мають утримуватися, крім... хворих. Монастир треба організувати так, щоб усе необхідне... було на території монастирського двору, аби монахи не мали необхідності бродити за стінами монастиря, бо це не дуже корисно для їхніх душ.

1. Чим можна пояснити такі правила життя монахів?
2. Навіщо монастирю мати свої землі й господарство?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «*суспільний стан*», «*феодалізм*». Назвіть три стани середньовічного суспільства.
2. Яку роль у житті селян відігравала громада?
3. Як називається релігійна організація християн? Оцініть її роль у становленні середньовічного суспільства.
4. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, зігравши в онлайн-вікторину:

«Середньовічне суспільство»
<https://cutt.ly/wtmPKkJ>

♦ Обговорюємо в групі

1. Як ви розумієте вислів: «*Васал мого васала — не мій васал*»?
2. Що є свідченням того, що в добу Середньовіччя панувало натуральне господарство?

♦ Мислю творчо

Користуючись матеріалами підручника й іншими джерелами інформації, підготуйте розповідь або презентацію на одну з тем: «Звичайний день селянина в середньовічній Європі»; «Духовний світ селянина в епоху Середньовіччя».

Практична робота. Зámok. Рицарські традиції. Життя селян

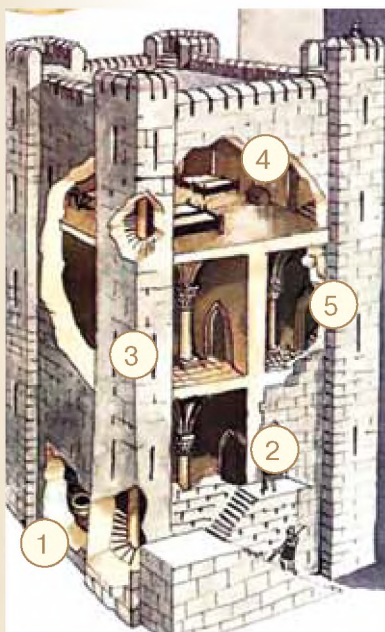
Використовуючи текст підручника й ілюстрації, обговоріть у парах, яким був зовнішній вигляд замків. Поміркуйте, чому із часом замки перетворилися на міцні оборонні споруди. Підготуйте розповідь/інсценізацію на тему «Життя в середньовічному замку» і представте її класу.

1. ЗАМОК

У центрі маєтку стояв *замок феодала*. Він був його житлом і фортецею для захисту від завойовників і повсталих селян. Спочатку замки будували з дерева, а пізніше — з каменю. Замок часто зводили на пагорбі або на високій горі.

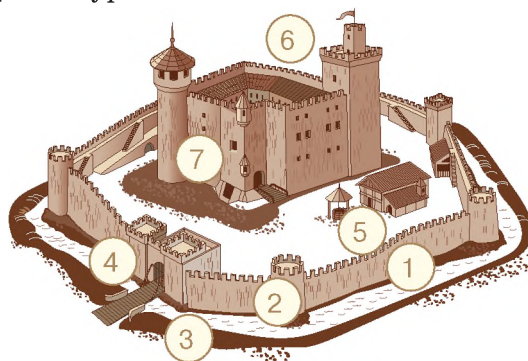
Його оточували широким ровом, наповненим водою. Іноді замок будували на острові посеред річки або озера. Через рів перекидали звідний міст, у разі нападу ворога його піднімали за допомогою ланцюгів.

З башти над брамою варта постійно оглядала місцевість. А коли помічала вдалині ворога, подавала сигнал тривоги. Тоді воїни поспішали зайняти свої позиції на мурах і вежах.

Донжон. Типова схема внутрішнього облаштування:

- 1 — склад, колодязь, в'язниця;
- 2 — каплиця і кімната вартових;
- 3 — велика зала;
- 4 — спальня; 5 — кімнати

- 1 — оборонний мур; 2 — вежа;
- 3 — рів із водою; 4 — ворота;
- 5 — внутрішній двір; 6 — донжон;
- 7 — житлові приміщення

Щоб потрапити в помешкання феодала, необхідно було подолати чимало перешкод. Вороги повинні були подолати рів і по відкритій місцевості наблизитися до мурів,

потім вилізти на них по приставних штурмових драбинах або розбити тараном дубову, оковану залізом браму. Далі ворогам доводилося штурмувати другий, ще вищий мур.

Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — **донжон**. У ній феодал зі своїми воїнами і слугами міг витримати облогу, навіть якщо інші укріплення були захоплені. У середині вежі одне над одним розташовувалися приміщення, у яких жив феодал зі своєю родиною.

Єдині залізні двері, що вели до вежі, розташовувалися високо над землею. Коли їх розбивали, то доводилося вести боротьбу за кожний поверх. По приставних драбинах треба було пробиратися через люки, що закривалися важкими кам'яними плитами. У товщі стіни були виткі сходи. По них господар замку разом із сім'єю і воїнами міг спуститися до підземного ходу, що вів до річки або лісу.

Замок Лідс, Англія (сучасне фото)

Покажіть і назвіть головні елементи замку, зображеного на фото.

2. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся імена легендарних середньовічних рицарів і підготуйте творчу презентацію про їхні подвиги (форму оберіть самостійно: розповідь, есе, презентація за допомогою комп'ютерних технологій, фотоальбом тощо).

Життя рицаря було пов'язане з військовою справою. Важливою рицарською традицією було проведення *рицарських турнірів*. Ці змагання влаштовували королі та знатні феодала. Знатні, судді та дами (знатні жінки) сиділи на трибунах. Прості люди товпилися за дерев'яним бар'єром навколо арени.

Спеціальні оповісники — *герольди* — оголошували імена рицарів, що ставали до бою. Учасники турніру, одягнені в бойове спорядження, роз'їжджалися в протилежні боки арени. За сигналом судді вони мчали на конях назустріч один одному. Тупим турнірним списом рицар намагався вибити противника із сідла. Змагання іноді закінчувалися каліцтвами і навіть загибеллю когось із учасників.

Король Рене виїжджає на турнір
(мініатюра поетичного опису турніру
в Сомюре, Франція, 1470–1480 рр.)

Герб Жоффрау
Плантагенета,
графа Анжуйського.
Перший герб у Європі,
що засвідчений
документально, 1127 р.

До рицарської культури Середньовіччя можна доторкнутися і в сучасній Україні. Перегляньте відеосюжет про фестиваль «Середньовічний Лучеськ» у м. Луцьк (тривалість 03 хв 48 с)
<https://cutt.ly/XtmTb9q>

Переможець одержував у нагороду коня і спорядження супротивника. Наприкінці турніру влаштовувалися змагання двох рицарських загонів.

Турніри поширили моду на використання рицарями свого родового знака — *герба*, на якому розташовувався

короткий вислів — *deviz*. Їх зображали на щитах, плащах, шоломах, знаменах і навіть на попонах (покривалах) для коней. Так рицарі засвідчували свою приналежність до знатного роду.

У Середньовіччі були вироблені особливі *правила рицарської честі*: шукати подвигів, боротися з ворогами християнської віри, захищати слабих і скривджених, особливо вдів і сиріт.

Склався своєрідний жанр творчості — *рицарська література*. У сказаннях про рицарів славили молодецтво, сміливість, зневагу до смерті. Лірична поезія рицарства оспівувала служіння «дамі серця», заради якої рицар був готовий на будь-які подвиги. Одним із видатних поетів був Вальтер фон дер Фогельвейде. Героїнею багатьох його пісень була проста дівчина з її щирими почуттями. Водночас поета засмучували міжусобиці та чвари.

РИЦАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГЕРОЇЧНІ ПОЕМИ

Оспівування подвигів
рицарів — захисників
рідної землі

«Пісня про Роланда»
(Франція);
«Пісня про Нібелунгів»
(Німеччина)

РИЦАРСЬКА ПОЕЗІЯ

Оспівування
Прекрасної Дами
та подвигів заради неї

Поезія трубадурів
(Франція);
поезія мінезингерів
(Німеччина)

РИЦАРСЬКІ РОМАНИ

Історії життя,
подвигів рицарів
«Про короля Артура»
(Кретьєн де Труа);
«Про Трістана
та Ізольду» (Готфрід
Страсбурзький)

Пісня про Роланда (уривок)

(Переклад Вадима та Нінелі Пащенко)

Роланд побачив — битва неминуча,
Грізніший став за лева й леопарда.
Скликає франків, Олів'єру мовить:
«Мій друже, так не говоріть ніколи!
Довірив Імператор нам цих франків,
Зібрав найкращих цілих двадцять тисяч
І знає — боягузів тут не знайдеш.
За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку,
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану,
Дарунком Карла, славним Дюрандалем,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: «Меч шляхетного васала!»

Роланд отримує меч
Дюрандаль
з рук Карла Великого
(середньовічна мініатюра)

Поміркуймо!

Які лицарські чесноти оспівуються в поемі «Пісня про Роланда»? Як у поемі зображуються відносини сеньйорів і васалів?

3. ЖИТТЯ СЕЛЯН

На основі опрацювання історичного документа і тексту укладіть перелік «10 відмінностей між життям середньовічних селян і лицарів».

Свідчать документи

Повинності селян

Вульфард — людина залежна, дружина ж у нього — вільна, її звуть Ермоарою, у них троє дітей. Має ця людина одну ділянку землі, що складається з ріллі, виноградника та луку. Він має сплачувати військовий збір за те, що пасе свою худобу на монастирському лузі, ще три міри й одне поросся. За свою землю він зобов'язаний орати на панському полі. Повинен збирати хліб у полі, рубати для пана ліс, возити хліб і ліс на панський двір, працювати на цьому дворі скільки накажуть. Крім цього, він повинен давати панові щороку три курки, 15 яєць. Якщо йому накажуть везти вино, він зобов'язаний це виконати... І на лузі накосити сіна.

1. Визначте основні повинності селянина.
2. Що спільного й відмінного в становищі залежного селянина і раба часів Стародавнього Риму?

Селянські будинки були здебільшого дерев'яними, а дахи — солом'яними. Траплялися хати з дерев'яних каркасів, наповнених та обмазаних глиною. На півдні Європи селянські житла будували з каменю. Найбідніші селяни тулилися в землянках. У селянській хаті було дві кімнати й горище, де іноді облаштовували сіновал. Двері йшли в єдину житлову кімнату, а інша — використовувалася як комора. У домівках селян не було вікон, тому в них завжди панувала темрява. Більшість хатин були курними й обігрівалися за допомогою відкритого багаття і диму. Часто під одним дахом з людьми зимувала й худоба.

Підсумуйте вивчене, виконавши онлайн-вправи:

«Три стани середньовічного суспільства»
<https://cutt.ly/ytmPKY5>

«Середньовічний замок»

<https://cutt.ly/vtmPK2F>

§12 Середньовічне місто. Ремесло і цехи

Пригадайте, де і коли виникли найдавніші міста. Якою була доля міст Західної Римської імперії після завоювання їх варварськими племенами? Якими були заняття мешканців міст?

1. ВИНИКНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ

Появі нових і відродженню старих міст Західної Європи у X–XI ст. сприяв розвиток господарства. Зросло виробництво зерна, розвивалося садівництво, виноградарство. Виник надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. Майстерність сільських ремісників зростала. Для збуту своєї продукції ремісники, залишаючи села, зосереджувались на перехресті важливих шляхів, біля великих замків, бродів, мостів, перевалів. Поступово ці поселення перетворювались на міста.

Історичні подробиці

Забудова міст. Міські вулиці та площі

Вулиці були вузькими, як щілини. Ширина головних вулиць становила 7–8 м, а звичайних — 2,5–3 м, — на довжину рицарського списа. У Брюсселі одна з вулиць називалася «Вулиця однієї людини», бо двоє людей не могли на ній розминутися. Найвужча вулиця у світі розташована в німецькому місті Ройтлінген і має назву Шпроерхофштрассе. Її найбільша ширина — 50 см, а найвужча частина не перевищує 31 см.

В українських містах, які були засновані в давні часи та за Середньовіччя, найвужчою вважають вулицю Вузьку, що у Львові. Її ширина — лише 3 м.

Найвужча вулиця у світі

Єдиним просторим місцем у місті була ринкова площа. Тут стояли міські ваги, фонтан. На ній споруджували **ратушу** — будинок міської ради. Зверху її увінчувала вежа з годинником. Його сполошний дзвін міг сповіщати про лихо, пожежу, напад ворога. У ратуші розташовувалися міська скарбниця, в'язниця і збройова майстерня.

Ратуша у м. Кежмарок, Словаччина
(сучасне фото)

Ратуша у м. Кам'янець-Подільський,
Україна (сучасне фото)

Український Всесвіт

Дізнайтеся, у яких українських містах, що мають середньовічну історію, центральна площа має назву «Площа Ринок» або «Ратушна площа».

2. МЕШКАНЦІ МІСТА. РЕМІСНИКИ

Більшість населення міст становили **ремісники**, які відігравали важливу роль у міському житті. Вони виготовляли вироби на замовлення або на продаж.

Майстерня ремісника розміщувалася на першому поверсі його будинку. Головним працівником у ній був **ремісник-майстер** — власник майстерні, інструментів, устаткування. Майстерня була і за крамницю, у якій продавали виготовлені вироби.

Допомагали майстрові **учні** та **підмайстри**. Учні виконували підсобні роботи і таким чином протягом двох–восьми років навчалися ремеслу. Фах батька-ремісника часто успадковував син, який змалку трудився поруч із ним. Підмайстром називали робітника, який оволодів ремеслом. За свою працю він одержував заробітну платню, жив у будинку майстра, харчувався за його столом, перебував під його постійним наглядом. Зібравши потрібну суму грошей, підмайстер міг відкрити власну майстерню і стати майстром. Але для цього на власні кошти мав виготовити **шедевр** — найкращий зразок виробу. Це означало успішно скласти іспит.

Поміркуймо!

Дізнайтеся, що в наш час називають *шедевром*. Чи однакове значення слова нині і в добу Середньовіччя?

Шевці

Зброярі

Видобувач золота

(середньовічні мініатюри)

3. ВИНИКНЕННЯ ЦЕХІВ

Майстри намагалися залучити до міста якомога більше покупців і захистити себе від конкуренції сільських ремісників. Лише спільно вони могли протистояти утискам феодалів. Отже, у ремісників було багато спільних інтересів. Тому *майстри-ремісники певного фаху, що жили в одному місті, об'єднувались у спілки — цехи*. Часто вони селилися поруч, створюючи свої вулиці.

На загальних зборах майстри ухвалювали статут — правила, обов'язкові для всіх членів цеху. Згідно з ним усі майстри повинні були виготовляти речі за певним зразком, мати визначену кількість верстатів, учнів і підмайстрів; заборонялось переманювати замовників і покупців. Правила цеху ухвалювали для того, щоб одні ремісники не збагачувалися більше, ніж інші.

Варто запам'ятати!

Цех — спілка майстрів однієї спеціальності.

Тривалий час цехи сприяли розвитку ремесел. Виникали нові ремісничі спеціальності, нові цехи. У XIII ст. у Парижі, наприклад, було 100 цехів, а в XIV ст. — 350.

Однак цехи почали перешкоджати переходу підмайстрів у майстри. Тому підмайстри об'єднувалися у спілки — *братства* для боротьби з майстрами.

Свідчать документи

Із статуту цеху паризьких ткачів

Кожний паризький ткач вовни може мати у своєму будинку два широкі верстати й один вузький.

Кожний ткач вовни у своєму домі може мати не більш як одного учня. Але не менше ніж на чотири роки служби.

Усі сукна мають бути з вовни і однаково доброякісні ззовні й усередині.

Ніхто з цеху не повинен починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

Підмайстри-ткачі повинні закінчити роботу, як тільки прозвонить перший удар дзвона до вечірньої молитви, але залишити роботу цілком вони можуть тільки після дзвону.

1. Які права й обов'язки мали середньовічні ткачі?
2. Уявіть себе ремісником, поміркуйте, які правила цеху вам би сподобалися, а які — ні. Свою думку обґрунтуйте.

Міняйло і його дружина
(картина художника Маринуса ван Реймерсвале, 1539 р.)

Будівля найдавнішого банку
в м. Сієна (сучасне фото)

4. ЛИХВАРІ Й БАНКІРИ

На ярмарках між рядами купецьких крамниць стояли столики, за якими сиділи **мінйяли** — спеціалісти з грошових справ. Мінйяли за встановлену плату обмінювали купцям їхні гроші на ті, що приймали на ярмарку.

У мінйял поступово накопичувалося багато грошей. Вони почали давати їх у борг під високі відсотки. Боржникові доводилося віддавати в півтора-два рази більше від отриманої суми. Так мінйяли ставали **лихварями**. Із мінйял і лихварів вийшли перші **банкіри** — власники банків. Банк (у перекладі з італійської означає: «ряд», «конторський стіл») — це місце збереження великих сум грошей.

Найдавнішим у світі є італійський банк у м. Сієна — Monte dei Paschi di Siena. Заснований 1472 р, він діє досі. У ньому найменш забезпечені верстви населення міста-держави Сієна могли отримати дешеві позики.

Варто запам'ятати!

Лихварство — надання грошей у борг з умовою сплати відсотків після погашення боргу.

5. БОРТЬБА ГОРОДЯН ІЗ СЕНЬЙОРАМИ. МІСЬКІ КОМУНИ

У XII–XIII ст. боротьба міст проти сеньйорів велася у всіх країнах Західної Європи. Одні міста в результаті повстань і тривалих війн добивалися незалежності, інші — відкупувалися від сеньйора. Але багато міст терпіли утиски й грабежі феодалів: сплачували оброк, штрафи, мито.

Здобувши незалежність, городяни створювали органи самоврядування — міські комуни брали у свої руки управління справами міста. На чолі міста стояла міська рада, яку вибирали городяни. Голову міської ради у Франції і Англії називали *мером*, а в Німеччині — *бургомістром*.

Варто запам'ятати!

Міська комуна (франц. commune, від лат. communis — загальний) — у середньовічній Західній Європі це громада міста, що домагалася від феодалів права на міське самоврядування.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**Знаю і систематизую нову інформацію**

1. Що стало передумовою виникнення середньовічних міст?
2. Схарактеризуйте особливості забудови міст у середні віки. Яку роль у них відігравали ринкова площа і ратуша?
3. Що таке цехи? З якою метою їх створювали?
4. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, виконавши онлайн-вправи:

«Ремесло і цехи»
<https://cutt.ly/qtmPLfy>

«Виникнення міст.
Міські комуни»
<https://cutt.ly/CtmPLEu>

Обговорюємо в групі

Яку роль відігравало самоврядування в середньовічному суспільстві? Поміркуйте, які функції такої організації громади збереглися донині.

Мислю творчо

1. На основі відео «Берген, XIV ст.» підготуйте та проведіть віртуальну екскурсію середньовічним містом для однокласників/однокласниць.
2. Складіть розповідь про життя в середньовічному місті від імені ремісника-майстра, купця, міняйла, члена міської ради.

Відео «Берген, XIV ст.» (тривалість 04 хв 40 с)
<https://cutt.ly/Vi4CRuG>

Торгівля і гільдії. Міська культура й повсякденне життя

Пригадайте, яке заняття з'явилося раніше — ремесло чи торгівля. Дайте визначення поняття «*натуральне господарство*». Яка роль торгівлі в розвитку господарства? Пригадайте/поміркуйте, чим відрізняється товарне господарство від натурального.

1. ТОРГІВЛЯ І ГІЛЬДІЇ

Поміркуймо!

Чому середньовічні міста називали центрами ремесла і торгівлі?

Становлення ремісничої справи разом із натуральним господарством дали поштовх розвитку *товарного господарства*, за якого вироби виготовляли на продаж й обмінювали за допомогою грошей. Місто було центром торгівлі, яка відбувалася здебільшого на ринках.

У добу Середньовіччя торгівля була небезпечною, але вигідною справою. На суші купців грабували рицарі, на морі — пірати. За проїзд володіннями феодала, за користування мостами і переправами купцям доводилося платити.

Щоб захиститися від розбійників і допомогти один одному, купці об'єднувалися у спілки — *гільдії*.

Варто запам'ятати!

Гільдія (нім. *gilde* — *об'єднання*) — об'єднання купців для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв.

Розвивалася торгівля зі Сходом. Купці плавали Середземним морем до Сирії і Єгипту, Чорним морем — до берегів Криму і Кавказу. Тут європейці скуповували в східних купців предмети розкоші, а також різноманітні прянощі. Особливо прибутковою була торгівля прянощами — перцем, корицею тощо. Їх цінували на вагу золота.

Вигідні торговельні шляхи на Схід захопили купці з італійських міст — Венеції та Генуї. Важливий торговельний шлях пролягав Північним і Балтійським морями. Тут купці продавали сіль, хутро, вовну, віск, залізо й інші товари. Центром північної торгівлі було м. Брюгге.

Щоб витіснити конкурентів із торгівлі на Північному і Балтійському морях, купці понад 70 німецьких міст у XIV ст. об'єдналися в *Ганзу* (у перекладі з німецької — *союз*). Цей союз очолювало місто Любек.

Найбільш жвавими місцями продажу товарів були *ярмарки* — щорічні торги, у яких брали участь купці з різних країн. У XIII ст. найвідомішими були ярмарки у графстві Шампань на північному сході Франції. Вони тривали майже рік.

Гольштинська брама — символ німецького м. Любек і всієї Ганзи (сучасне фото)

2. ГОРОДЯНИ. МІСЬКА КУЛЬТУРА

Міста змінювали спосіб життя людей епохи Середньовіччя. Містяни відрізнялися від селян не лише заняттями. Вони інакше дивилися на світ, були енергійнішими, покладалися здебільшого на власні сили. Значно більше знали про довколишній світ, цікавилися новинами. Городяни завжди поспішали, цінували час. Не випадково, що перший годинник виник у місті. *Мешканці міст прагнули до успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що їм діставалося у спадок.* Поступово такі мешканці сформували міську знать. Їх називали *патриціями*.

Чорнороби, поденники та жебраки становили міську бідноту, яку називали *плебеями*.

Повноправних мешканців міст називали *бюргерами*.

Важливим наслідком боротьби міст із сеньйорами була *особиста незалежність городян*. Якщо залежному селянинові, що втік від свого пана, вдавалося прожити в місті один рік і один день, він ставав вільною людиною. Недарма в середні віки з'явилося прислів'я: «*Міське повітря робить вільним*».

Саме в містах поступово формувалося розуміння важливості людських прав і свобод, без яких сьогодні не можна уявити життя в розвинених демократичних країнах світу.

3. ЖИТЛО ТА ПОБУТ

У містах із XIII ст. споруджували вузькі кам'яні дво- або чотириповерхові будинки. Це було пов'язано з обмеженістю міської території. Саме в таких будинках жила переважна більшість городян. На першому поверсі розташовувалися крамниці чи майстерні, що виходили на вулицю, і зала або кімната для праці й відпочинку. Спальні були на другому поверсі.

Будинки міської знаті вирізнялися розміром, розкішним оздобленням. Під час їхнього спорудження повторювали архітектуру феодального замку.

Поміркуймо!

Ткалі (мініатюра XV ст.)

Інтер'єр спальні в будинку феодалів (середньовічна мініатюра)

Яку інформацію про життя людей у середні віки «розповідають» мініатюри?

За Середньовіччя своєрідним було **ставлення до гігієни**. Туалетів не було навіть у палацах, відходи через вікна викидали на вулицю, де збиралися сморідні калюжі. Вважалося, що вмивання і миття тіла шкодять здоров'ю. У Франції, щоб усунути неприємний запах немитого тіла, були винайдені парфуми зі стійким ароматом.

Засклені **вікна** були лише у знаті, бо скло було нечувано дорогим. Складуви видували скляні кулі, надрізували їх і розгортали в диски, які вставляли в рами. Тому вікна мали багато ґраток. Бідні люди затуляли віконні отвори звичайними дошками, тканиною або хутром.

У будинках постійно панувала темрява. Свічки використовували лише в помешканнях великих феодалів, церквах і монастирях, оскільки віск був дуже дорогим.

Меблі у будинках селян і бідних городян було небагато: скриня, грубий дерев'яний стіл, дві лави, колиска. Із кухонних предметів — кілька видів казанів.

У будинках заможних городян і феодалів меблі були виготовлені з дерева, каменю або металу; лавки або табурети для сидіння; скрині для одягу, білизни; шафи для дорогого посуду. Почали розрізняти столовий і кухонний посуд. Найпрестижнішим вважалося мати гарне й зручне **ліжко**.

Діємо: практичні завдання

1. Опишіть зразки середньовічних меблів.
2. Якими вміннями мали володіти середньовічні майстри для виготовлення таких меблів?

Меблі в будинках заможних людей

Стіни й стелі фарбували лише в помешканнях дуже заможних людей. Та й вимостити підлогу кольоровими кахлями міг дозволити собі не кожен. Зазвичай підлогу встеляли солом'яними доріжками. З XII ст. для **опалювання** кімнат у міських будинках і замках феодалів почали ставити каміни. Утім, камін давав небагато тепла. Становище змінилося на краще з появою в XIV ст. кахельних печей.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ **ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ** ♦ **ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**♦ Знаю і систематизую нову інформацію**

1. Схарактеризуйте особливості торгівлі в середньовічних містах. Чому купці об'єднувалися в гільдії?
2. Якими були житло й побут городян? Чи збереглися тодішні традиції облаштування житла донині?
3. Покажіть на карті, уміщеній у вашому атласі, важливі торговельні шляхи доби Середньовіччя. Які сучасні європейські міста виникли як центри середньовічної торгівлі?
4. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, розгадавши онлайн-кросворд:

«Торгівля і гільдії»
<https://cutt.ly/utmPL3v>

◆ Обговорюємо в групі

1. Чим вирізнялися поведінка городян, їх ставлення до навколишнього світу?
2. Проведіть паралелі між географічним розташуванням середньовічних міст — центрів торгівлі і напрямками торговельних шляхів. Який висновок можна зробити?
3. Роздивіться емблеми німецьких середньовічних гільдій. Спробуйте пояснити, які професії представлені, і розшифрувати ці своєрідні рекламні зображення.

4. Складіть зі слів хмаринок крилаті вислови про особливості життя в середньовічних містах. Як ви їх розумієте?

◆ Мислю творчо

Напевно, ви здійснювали або мрієте здійснити мандрівку стародавніми містами Європи. Укладіть свій туристичний маршрут за допомогою сучасної карти Європи та підготуйте фотоанонс своєї мандрівки. У ньому поясніть, чому саме ці міста ви обрали і які середньовічні пам'ятки в них ви мрієте побачити.

Старий ринок у м. Брюгге, Бельгія (сучасне фото)

У середні віки, добу свого найбільшого розквіту, м. Брюгге налічувало близько 200 тис. жителів. Нині їх майже вдвічі менше.

Урок узагальнення до розділу 2 «Середньовічний світ Західної Європи»

1. ІСТОРИЧНИЙ СТОРИТЕЛІНГ

За допомогою історичних ілюстрацій укладіть розповідь про роботу майстра карбування монет.

Карбування монет (фрагмент фрески в соборі Святої Варвари, м. Кутна Гора, Чехія, близько 1460 р.)

2. САЛОН «СЕРЕДНЬОВІЧНА МОДА»

Жінки Середньовіччя. Якими вони були? Як часто ми можемо зустріти зображення жінок на середньовічних мініатюрах, мозаїках, дізнатися про них із середньовічних джерел? За допомогою ілюстрації та додаткової інформації дослідіть розвиток моди в середні віки.

Середньовічна мода (сучасна реконструкція)

3. ПРЕДМЕТИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

За часів Середньовіччя людей оточувало багато речей для різних потреб, виготовлених у різних країнах, із різних матеріалів. Такі предмети могли використовуватися в багатьох країнах Європи. Встановіть відповідність між ілюстраціями й описом зображених предметів.

- А** Середньовічний металевий казан із держаком (або ручкою)
- Б** Костяний лічильник для гри — давнього варіанта нард
- В** Кубок, вироблений із безбарвного содового скла (південна Англія або північна Німеччина, XIII ст.)
- Г** Октагональний кубок із позолотою і сардоніксом (Візантія, X–XI ст.)
- Д** Алебастровий кубок, із роботою по металу і філігранню (Венеція, XIII ст.)
- Е** Кришталева ваза (робота по каменю — Ірак, кінець X ст.; робота по металу і філігрань — Венеція, друга половина XIII ст.)
- Ж** Скляна тарілка з держаком (або ручкою), зі сріблом, дорогоцінним камінням і перлинами (Візантія і поствізантійський період, X–XI ст.)
- И** Келих із агату, золота перегородчаста емаль, перлини, скло (Константинополь, X–XI ст.)

4. ВІРТУАЛЬНА МАНДРІВКА

Уявіть, що ви здійснили туристичний тур країнами, у яких збереглися пам'ятки перших держав Середньовіччя. Сформуйте власну фотоісторію: доберіть необхідні фотографії пам'яток, підпишіть їхні назви, час, державу, автора (якщо відомо). Представте роботу в класі.

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/ltmTKQz>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Розділ 3

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.

Скандинавія в добу Середньовіччя. Походи вікінгів та їхні завоювання

Чи знайомі ви із цим персонажем? Що вам про нього відомо?

1. «ПІВНІЧНІ ЛЮДИ». ВІКІНГИ

Здавна Скандинавський півострів заселяли північні германські племена, яких у Західній Європі називали *норманами*, тобто «людьми Півночі». Неврожаї, голод та інші лиха змушували багатьох людей залишати батьківщину. Вони вирушали в далекі морські походи для захоплення здобичі або родючих земель.

Історичні подробиці

У Скандинавії воїнів, які здійснювали походи в інші країни, іменували *вікінгами*, у Франції — *норманами*. В Англії «північних людей» називали *данцями*, у Візантії — *варантами*, у Русі-Україні — *варягами*.

У **787 р.** нормани з'явилися біля берегів Північно-Східної Англії. Відтоді понад три століття «північні люди» нападали на Британію та інші країни Європи. Ці події ввійшли в історію як «*Північні війни*», або «*доба вікінгів*». Нормани добре знали морську

Воїни-вікінги IX–X ст.
(історична реконструкція):

- 1 — рядовий воїн;
- 2 — знатний воїн у довгій кольчужі;
- 3 — вікінг-лучник

Дракар вікінгів (фрагмент гобелена з Байо, Англія, XI ст.)

справу, майстерно володіли залізною зброєю, тому були дуже небезпечними ворогами. Спершу вони нападали на узбережжя, згодом почали здійснювати походи усередину країн і земель. Кораблі вікінгів — *драка́ри* — були безпалубні, довгі та вмщали до сотні осіб кожний. Самі нормани з гордістю називали свої кораблі «*кіньми моря*».

Історичні подробиці

Дракари були швидкохідними й надійними човнами, легкими як для веслування, так і для перенесення на руках у разі потреби. Вони могли заходити в мілководдя й швартуватися до низьких берегів. Найбільший з відомих кораблів вікінгів сягав 28 м завдовжки та 4,5 м завширшки. На кожному дракарі по обидва боки було 26–70 веслувальників. Для їхнього захисту вздовж бортів вившували щити.

Висловте припущення, які знання потрібні були вікінгам, щоб побудувати дракари та здійснювати на них завойовницькі рейди світом.

2. ЗАГАРБНИЦЬКІ ПОХОДИ ВІКІНГІВ

Нормани з берегів Данії (англійці, як ви пам'ятаєте, називали їх данцями) спустошували і грабували узбережжя Англії, а згодом почали завойовувати її території і засновувати постійні поселення. Боротьбу англосаксів проти данців очолив король **Альфред**, прозваний **Великим** (871–900

рр.). Він був освіченою людиною, сприяв розвитку науки, запрошував до Англії вчених ченців з інших країн Європи. За його вказівкою було складено перший загальноанглійський збір законів. Здійснюючи боротьбу з данцями, сприяв їх хрещенню.

878 р. Альфред відбив натиск данців і відкинув їх за річку Темза. Лондон було звільнено. У другій половині X ст. англосакси підкорили данців, і Англія об'єдналася в єдину державу.

Наприкінці X ст. данська навала на Англію відновилася. Данці в 1016 р. підкорили всю країну та встановили там владу данських королів.

Альфред — король англосаксів (статуя в м. Вінчестер, Англія)

Назвіть деталі пам'ятника, які вказують на роль Альфреда в історії.

Діємо: практичні завдання

Працюємо з картою як історичним джерелом. Проведіть дослідження за допомогою карти, даючи відповіді на запитання.

1. Які країни були батьківщиною вікінгів? Як географічне положення та клімат вплинули на заняття і походи вікінгів?

2. Які землі вікінгам вдалося завоювати та колонізувати?

Результати своєї роботи оформляйте в зручний для вас графічний спосіб: таблицю, схему, карту знань тощо.

Походи вікінгів. Європа в X ст.

- Скандинавські країни – батьківщина норманів
- Походи норманів (вікінгів) у IX–XI ст.
- Землі, які завоювали та колонізували нормани
- Кордони держав близько 1000 р.
- Кордони Священної Римської імперії

Один із данських королів — **Кнут Великий** (початок XI ст.) — був одночасно королем Англії, Данії і Норвегії. Однак влада норманів-данців в Англії не була міцною.

Діставалися північні завойовники і до Франції та Німеччини. Королям доводилося відкуповуватися від норманів сріблом.

На початку X ст. нормани захопили частину території північної Франції. Ця земля дістала назву *Нормандія* (у перекладі з французької — *країна норманів*; назва цього регіону збереглася в сучасній Франції).

Захопивши південну частину Італії і острів Сицилія, нормани об'єднали ці території в *Сицилійське королівство*. Їхні успіхи були зумовлені слабкістю країн Європи, виснажених міжусобними війнами.

Український Всесвіт

Роль норманів-варягів у становленні давньоруської держави

Річкою Дніпро варяги рухалися до Чорного моря і досягали Константинополя. Це був торговельний *шлях «із варягів у греки»*. Частина варягів осіла на Русі та змішалася з місцевим населенням.

Сучасні історики відзначають важливу роль норманів-варягів у становленні давньоруської держави. У 882 р. Київ захопила варязька дружина на чолі з Олегом, який був родичем (за іншою версією — воєначальником) варязького князя Рюрика. Нащадки Рюрика правили в Русі-Україні.

Походи норманів дали потужний поштовх утворенню держав Північної Європи. Так у VIII–IX ст. постали Данія, Норвегія і Швеція.

Марка США, присвячена Дню Лейва Щасливого

3. ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ВІКІНГІВ

У 870-х роках нормани з Норвегії відкрили й заселили Ісландію — Країну криг, як назвали нові землі перші поселенці.

У IX–X ст. нормани почали заселяти острови північної частини Атлантичного океану. Вікінг Ерік Рудий відкрив Гренландію — Зелену землю.

Сміливий мореплавець **Лейв Щасливий** і його супутники близько 1000 р. досягли островів поблизу узбережжя Північної Америки. У сагах ці місця називають Лісовою країною, Країною пласких каменів і Країною дикого винограду. На островах вони зустріли місцевих жителів, яких назвали

Хрестові походи

- Перший хрестовий похід (1096–1099 рр.)
- Шляхи окремих лицарських загонів, імена командирів
- Похід з'єднаного хрестоносного війська
- Місце рішучої перемоги хрестоносців над сельджуками
- Територія держав, що хрестоносці заснували на Сході
- Другий хрестовий похід (1147–1149 рр.)
- Третій хрестовий похід (1189–1192 рр.)
- Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.)
- Похід хрестоносного війська
- Територія Латинської імперії, утвореної на місці колишньої Візантії
- Центри окремих володінь
- Венеційська республіка та грецькі острови, що перейшли в її власність після Четвертого хрестового походу

За допомогою легенди карти дізнайтеся, яку історичну інформацію повідомляє нам історична карта.

2. ПЕРШИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

У 1096 р. рицарі, міщани та селяни вирушили в похід на Єрусалим. По дорозі хрестоносці захоплювали та грабували міста і села. У червні 1099 р. після тримісячної облоги хрестоносці захопили Єрусалим.

Завоювання Єрусалиму хрестоносцями (картина художника Еміля Сіньола, 1847 р.)

До яких деталей історії хрестових походів привертає увагу автор полотна?

Рицар ордену тамплієрів (історична реконструкція)

3. ДЕРЖАВИ ХРЕСТОНОСЦІВ НА СХОДІ. ДУХОВНО-РИЦАРСЬКІ ОРДЕНИ

На вузькій смузі землі вздовж морського узбережжя Сирії і Палестини хрестоносці створили свої феодалні держави на зразок західноєвропейських. Головним серед них вважали **Єрусалимське королівство**.

Правителі таких держав хрестоносців, як графства Едеське та Тріполі, князівство Антіохійське перебували у формальній васальній залежності від єрусалимського короля. Для захисту і розширення володінь хрестоносців у Палестині були створені духовно-рицарські ордени.

Орден тамплієрів («храмовників») був заснований у 1118 р. Назва цього ордену пов'язана

з тим, що його головна резиденція розташовувалася на місці зруйнованого стародавнього юдейського храму — головної святині юдаїзму (із французької «темплъ» — *храм*).

Орден іоаннітів (госпітальєрів) дістав свою назву від госпіталю святого Іоанна біля Храму Гробу Господнього.

Незабаром утворився **Тевтонський орден (Німецький)**, або Пресвятої Діви Марії. Люди, які входили до цих орденів, були водночас і рицарями, і ченцями. Очолювали ордени великі магістри, які підпорядковувалися лише Папі Римському.

4. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ у XII–XIII століттях

Протягом наступних століть війни між хрестоносцями та мусульманами за володіння Святою Землею не вщухали. У 1147 р. був організований другий хрестовий похід.

Його очолили король Франції Людовік VII і німецький імператор Конрад III. Але тоді хрестоносці зазнали нищівної поразки.

У 1187 р. єгипетський правитель **Юсуф Салах ад-Дін («захисник віри»)**, ще відомий як Саладін, захопив Єрусалим.

Намагаючись повернути Єрусалим, західні феодали організували в 1189 р. третій хрестовий похід. Після двох років облоги хрестоносцям вдалося захопити порт Акру, який став столицею Єрусалимського королівства. Однак головної мети — відвоювати Єрусалим у мусульман — досягти не вдалося.

Англійський король Річард I Левове Серце отримує ключі від міста Акра (середньовічна мініатюра)

Ганебною сторінкою в історії християнства став четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.). Кампанія зі звільнення Святої Землі від невірних обернулася на жакливі погроми і насильство щодо єдиновірців-християн.

У 1204 р. хрестоносці захопили і сплюндрували Константинополь. Майже тиждень тривали насильства та грабунки в місті. Ініціатор четвертого хрестового походу Папа Римський Іннокентій III засудив жорстокість хрестоносців. Були вбиті тисячі мешканців Константинополя, а сама Візантійська імперія тимчасово припинила існування. На її руїнах утворилася Латинська імперія (1204–1261 рр.).

Пізніше відбулися ще чотири хрестові походи — усі невдалі: 1217–1221 рр., 1228–1229 рр., 1248–1254 рр., 1270 р. А 1291 р. Палестину завоював султан Єгипту. Тому 1291 р. вважають кінцем панування хрестоносців на Сході.

Барельєф Іннокентія III як одного з 23 видатних законодавців минулого в Палаті представників конгресу США

Історичні подробиці

У 1212 р. був організований так званий **дитячий хрестовий похід**. Релігійні фанатики думали, що Свята Земля може впасти перед безгрішними дітьми. До Палестини з Франції і Німеччини вирушило близько 50 тис. беззбройних дітей і підлітків. Цей похід закінчився ганебно. Діти не витримали труднощів походу: багато з них загинули, частково були продані в рабство.

Діти вирушають у хрестовий похід
(картина художника
Гюстава Доре, 1877 р.)

Хрестові походи завдали як народам Сходу, так і європейцям величезних збитків. Але своєї мети — завоювання країн Сходу — вони не досягли. Водночас після хрестових походів поживавилася торгівля на Середземному морі.

Мусульманський світ постав перед європейцями в іншому вигляді, зі своєю багатою культурою.

У Європі почали вирощувати нові землеробські культури: рис, гречку, лимони, яблука, кавуни; вживати

тростинний цукор. Зі Сходу європейці запозичили вітряки, навчилися виготовляти шовкові тканини та скляні дзеркала, краще обробляти метал.

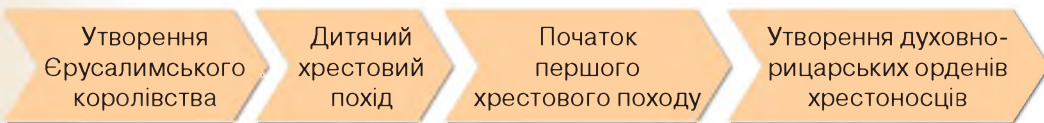
Відбулися зміни в побуті: на Заході почали мити руки перед їжею, митися в лазнях, частіше міняти білизну й верхній одяг. Після ознайомлення з життям заможних людей на Сході у знаті Західної Європи виникло бажання мати красивий одяг, дорогу зброю, їсти вишукані страви. Для цього потрібні були гроші, і феодали нещадно експлуатували залежних селян.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть значення понять: «хрестові походи», «духовно-рицарські ордени», «тамплієри», «держави хрестоносців».
2. Працюємо з історичною хронологією:
  - а) упорядкуйте стрічку часу;

- б) доберіть історичні події у світі та в Русі-Україні, які відбувалися одночасно зі згаданими у стрічці подіями; назвіть правителів Візантійської імперії, Русі-України, які були сучасниками хрестових походів;
  - в) внесіть події історії хрестових походів до хронологічної таблиці (с. 36).
3. Перевірте, як ви засвоїли матеріал, упорядкувавши онлайн-шкалу часу:

«Хрестові походи»
<https://cutt.ly/gtmPXp1>

♦ Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у класі дані, внесені до таблиці «Хрестові походи» (с. 72).
2. Назвіть причини хрестових походів: для рицарів, для духовенства, для звичайних людей.

♦ Мислю творчо

1. Чи відповідала реальність хрестових походів проголошеній Папою Римським Урбаном II ідеї? Доберіть факти на підтвердження своєї позиції.
2. Дізнайтеся, як сучасна католицька церква ставиться до історії хрестових походів.

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
 Запам'ятайте їх:**

1096–1270 рр. хрестові походи

Середньовічні держави: від роздробленості до станово- представницьких монархій. Франція в XI–XV ст.

Який вислів закодовано на щиті? Коли і за яких обставин сформувалося таке правило? Дайте визначення понять: «монарх», «васал», «сеньйор».

1. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ЗА ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Варто запам'ятати!

Феодална роздробленість — період ослаблення центральної влади у феодальних державах, що було пов'язано з посиленням великих феодалів, появою значних політичних центрів, пануванням натурального господарства.

У певні періоди Середньовіччя в Європі панувала *феодална роздробленість*.

Слабкість королівської влади в середньовічній Європі та *феодалну роздробленість зумовили такі чинники*:

- Згубна традиція розподілу державних володінь між усіма синами монарха.
- Надання королем земель як винагороди своїм васалам множило незалежних від нього можновладців.
- Панування натурального господарства не сприяло економічному, господарському об'єднанню земель.

Король не мав влади над своєю країною. Він не видавав загальних для всієї країни законів, не міг збирати податки з її населення і жив зі своїм двором завдяки доходам від власного домену. Тому в короля не було ні постійного війська, ні оплачуваних службовців. Військові сили короля складалися із загонів васалів.

Варто запам'ятати!

Домен (від лат. *dominium* — володіння) — сукупність спадкових земельних володінь короля.

Поміркуймо!

До яких наслідків призводила феодальна роздробленість?

2. ЗМІЦНЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ протягом X–XIV ст.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, визначте кроки французьких королів для об'єднання країни.

Наприкінці X ст. великі землевласники Франції обрали королем графа паризького Гуго Капета (987–996 рр.), який заснував династію *Капетингів*. Королю належало володіння на північному сході з містами Париж і Орлеан. І він не був повноправним господарем навіть у своєму домені. На його землях височіли фортеці непокірних васалів.

Гуго Капет
(портрет із серії
«Королі Франції», XIX ст.)

Український Всесвіт

19 травня 1051 р. у соборі Реймса Анна, наймолодша дочка київського князя Ярослава Мудрого, вийшла заміж за короля Франції Генріха I Капета і невдовзі тут же коронувалася на престол Франції.

Як королева, Анна супроводжувала чоловіка під час поїздок країною, опікувалася церквами і монастирями, була членом королівської ради. Багато документів тієї доби містять її особистий підпис або згадку про неї на королівських указах з формулюванням: «Зі згоди моєї дружини Анни» чи «У присутності королеви Анни».

Одну з найосвіченіших жінок Середньовіччя, що прославила Україну на всю Європу, називають прабабцею 30 французьких королів.

Починаючи з XII ст., коли бурхливо розвивалася торгівля, значно зросли грошові доходи Капетингів. Їм удалося підпорядкувати собі всіх великих феодалських сеньйорів королівського домену. Капетинги почали збирати землі довкола Парижа.

Зміцненню королівської влади сприяли також реформи короля Луї IX Святого (1226–1270 рр.). Впровадження єдиної монети по всій країні сприяло розвитку торгівлі. Усі судові справи розглядалися в цей час тільки в платному королівському суді. Королю вдалося зупинити феодалні міжусобиці.

Прагнення короля **Філіппа IV Красивого** (1285–1314 рр.) зміцнити королівську владу в галузі збору податків призвело до конфлікту з Папою Римським, однак король переміг. Протягом «авіньйонського полону Пап» 70 років Папи обиралися за вказівкою французького короля і жили у м. Авіньйон у володіннях короля.

У **1302 р.** Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою представників різних станів суспільства в боротьбі проти Папи Боніфация VIII, уперше скликав **Генеральні штати**. До них входили представники духовництва, світської знаті й заможних городян.

Луї IX Святий
(картина художника
Ель Греко, 1587 р.)

Варто запам'ятати!

Генеральні штати — вища дорадча представницька рада у Франції в 1302–1789 рр., що скликала для вирішення важливих державних питань (військових, дипломатичних або фінансових, зокрема — щодо податків). На відміну від англійського парламенту, Генеральні штати не мали законодавчої влади.

Як правило, духовництво та світська знать виступали спільно, даючи два голоси проти одного голосу заможних городян, тому третій стан («ті, що працюють») часто не мав переваги під час голосування. Розбіжності в поглядах представників різних станів щодо вирішення питань послаблювали вплив Генеральних штатів на державні справи, і цим часто користувався король.

Отже, *на початку XIV ст. у Франції виникла станово-представницька монархія.*

Варто запам'ятати!

Станово-представницька монархія — централізована держава, у якій королівська влада спиралася на збори представників станів.

3. СТОЛІТНЯ ВІЙНА ТА ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ФРАНЦІЇ

На заваді об'єднанню Франції стояло суперництво з Англією. Конфлікт між країнами посилювали *територіальні й економічні суперечки*. Ще у XII ст. англійські королі за допомогою династичних шлюбів отримали великі області в Центральній і Південно-Західній Франції.

Ще однією причиною конфлікту між Францією і Англією була промислово розвинута **Фландрія**, боротьбу якої

проти французьких королів підтримувала англійська монархія.

Англійський король був родичем французького короля. Скориставшись тим, що у Франції після смерті синів Філіппа IV не лишилося прямих спадкоємців, він заявив про свої *права на французький престол*. Так знайшовся привід для початку Столітньої війни.

Варто запам'ятати!

Столітня війна — війна між Англією і Францією, що тривала з перервами понад 100 років (**1337–1453 рр.**)

Тривалий час у Столітній війні французи зазнавали поразок. Давалися взнаки слабка дисципліна у війську, нерішучість правлячої верхівки. Війна значно погіршила становище селян. Різко збільшилися податки, тривала епідемія чуми. У 1358 р. спалахнуло селянське повстання «Жакерія». Ватажком найчисленнішого загону повстанців був селянин Гільйом Каль. Попри ворожнечу, французи й англійці спільно придушили повстання.

«Жакерія». Розправа над повсталими (середньовічна мініатюра)

У піднесенні боротьби проти загарбників велику роль відіграв подвиг **Жанни д'Арк**. Юній Жанні вдалося очолити боротьбу французького народу. Завдяки завзятості та винахідливості дівчини-героїні французькі війська звільняли одне місто за іншим. Переломним у ході війни стало визволення Орлеана в 1429 р. *Жанна отримала прізвисько «Орлеанська діва»*.

Історичні подробиці

За свідченням сучасників, Жанна була висока на зріст, міцної статури, любила фізичні й військові вправи, охоче носила чоловічий одяг. У неї була чудова пам'ять і гострий розум, що давало змогу швидко орієнтуватись у складних обставинах. Коли Жанні виповнилося 17 років, вона зуміла домовитися про зустріч із королем Карлом VII та справила на нього сильне враження. Жанна пояснила, що здійснює місію визволення Франції за волею Божою.

Однак невдовзі Жанну схопили англійці. Злякавшись популярності народної героїні, французький король

Карл VII зрадив дівчину — відмовився врятувати з полону. Жанну д'Арк звинуватили в чаклунстві й після жорстоких тортур спалили на вогнищі 30 травня **1431 р.**

У 1455 р. новий суд визнав попередній вирок помилковим, і Жанна була виправдана посмертно. Вже в XX ст. **Папа Римський оголосив Жанну д'Арк святою.**

Після загибелі Жанни д'Арк війна французів проти англійців спалахнула з новою силою. Король Карл VII сформував постійну найману армію, збільшив артилерію. У війську зміцнювалася дисципліна. Завершенням Столітньої війни став остаточний розгром французами англійської армії в битві під Кастильйоні у **1453 р.** Під владою англійців ще на століття залишився лише французький порт Кале. **Попри руйнування Столітня війна сприяла завершенню об'єднання Франції.**

Жанна д'Арк — Орлеанська діва (середньовічна ілюстрація)

4. ЗАВЕРШЕННЯ ОБ'ЄДНАННЯ ФРАНЦІЇ ЗА ЛУІ ХІ РОЗСУДЛИВОГО

Завершив справу об'єднання Франції син Карла VII король Луї XI Розсудливий на прізвисько «всесвітній павук» (1461–1483 рр.) Плетучи численні інтриги проти непокірних феодалів, він зміг приєднати до королівства Пікардію і Бургундію. Згодом було приєднано Прованс і Бретань. Йому вдалося спростувати право наслідувати королівський трон Франції по жіночій лінії — це запобігало зазіханням Англії на королівський титул. Король дбав про розвиток господарства. Сприяв мистецтвам і науці, розвиткові друкарської справи. *Однак король лише раз за 22 роки правління скликав Генеральні штати.* Це свідчило про зміцнення королівської влади.

Луї XI Розсудливий (портрет XVII ст.)

Поміркуймо!

Сучасний український історик Олександр Давлетов пише: «Карла VII, який зрадив Жанну д'Арк, не прийнято любити й поважати. Проте він досяг набагато більшого, ніж Орлеанська діва, — здійснив революцію у збройних силах Франції. Протягом багатьох десятиліть у боях брали гору англійські стрільці з луків, які... нищили закутих в обладунки французьких рицарів. Карл одним із перших у Європі усвідомив значення вогнепальної зброї і першим упровадив спеціальний податок для виробництва гармат й утримання артилерії. Артилерія стала основою його армії.

У підсумку, інтриган і не найхоробріший полководець Карл VII увійшов в історію як переможець, а хоробру та чесну Жанну д'Арк пам'ятають як мученицю...».

1. Які, на вашу думку, здобутки Карла VII є визначальними в історії Франції і Європи?
2. Дайте оцінку діям Карла VII щодо Жанни д'Арк.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть значення понять: «феодална роздробленість», «станово-представницька монархія», «Генеральні штати». Придумайте інтелектуальну загадку, використовуючи поняття теми.
2. Назвіть причини формування станово-представницької монархії.
3. Працюємо з історичною хронологією:
  - а) упорядкуйте події на стрічці часу в хронологічній послідовності;

- б) дізнайтеся, які події відбувалися у Візантії, Русі-Україні за період Столітньої війни у Франції;
- в) внесіть ці події до синхронізованої хронологічної таблиці (с. 36).

4. Виконайте онлайн-вправу «Франція в XI–XV ст.».

♦ Обговорюємо в групі

<https://cutt.ly/5pKCZzL>

Обговоріть у групах та визначте чинники перемоги Франції у Столітній війні.

♦ Мислю творчо

1. Дізнайтеся, які представницькі органи влади діють у сучасних європейських країнах. Що спільного вони мають зі станово-представницькими органами влади часів Середньовіччя?
2. Виконайте творчий проект (*мультимедійна презентація, сторінка в соціальній мережі, історичний портрет, лепбук тощо*) про одного з героїв параграфа.

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях. Запам'ятайте їх:

1302 р.	скликання Генеральних штатів у Франції
1337–1453 рр.	Столітня війна
1431 р.	страта Жанни д'Арк

§18 Англія в XI–XV ст. Велика хартія вольностей

Пригадайте, що таке станово-представницька монархія. Яку роль в управлінні державою у Франції відігравали Генеральні штати?

1. ВІЛЬГЕЛЬМ ЗАВОЙОВНИК

Однією з поворотних подій в історії було завойовання Англії нормандським королем Вільгельмом. Після вирішальної битви під Гастингсом у **1066 р.** він коронувався як король Вільгельм I.

Пам'ятник Вільгельму Завойовнику в м. Фалез, Франція

Історичні подробиці

Вільгельм і його придворні розмовляли на нормандському діалекті французької мови, а за ними французькою заговорила й англійська знать. Унаслідок цього в англійській мові є чимало слів, запозичених з нормандського французького діалекту.

Вільгельм I Завойовник (1066–1087 рр.) доклав чимало зусиль для зміцнення своєї влади в Англії. Водночас його заходи сприяли й централізації держави.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЬГЕЛЬМА ЗАВОЙОВНИКА

Придушення повстань місцевих жителів

Будівництво укріплень і замків

Вилучення земель в англо-саксонської знаті та проголошення їх королівськими заповідниками

Проголошення рицарів і баронів васалами короля

Лише в короля було право мати васалів

«Книга Страшного суду» — перепис усіх жителів країни

Поміркуйте та поясніть, як заходи Вільгельма I сприяли зміцненню центральної королівської влади в Англії.

2. ГЕНРІХ II ПЛАНТАГЕНЕТ

Нащадки Вільгельма I Завойовника продовжували зміцнювати королівську владу.

За правління Генріха II Плантагенета (1154–1189 рр.) *Англійське королівство надзвичайно розширило свої кордони.* До його володінь входили, крім Англії і

Нормандії, спадкові володіння у Франції — Анжу, Пуату, Турень та ін. Як посаг королеви Елеонори Генріх II одержав герцогство Аквітанське. При ньому розпочалося завойовання Англією Ірландії.

Зміцненню королівської влади сприяло **встановлення суду присяжних**.

Історичні подробиці

Суд присяжних як форма демократичного судочинства

Королівські роз'їзні судді, розглядаючи справи на місцях, залучали до розслідування особливих «присяжних» — представників місцевого рицарства і заможних землевласників. Їхні свідчення мали більшу вагу, ніж зізнання людей за старими судовими порядками (раніше винність обвинувачуваних встановлювалася за допомогою катувань вогнем, розпеченим залізом або через судовий поєдинок).

Королівські суди давали чимало прибутків королю. Проте головне в судовій реформі було те, що Генріх II схилив на свій бік дрібних рицарів, селян і так званих вільних землевласників, а також городян. Цих представників суспільства королівський суд певною мірою захищав від сваволі великих феодалів.

Суд присяжних
(середньовічна ілюстрація)

1. Поясніть, як суд присяжних сприяв послабленню впливу феодалів знаті.
2. Визначте, які верстви англійського суспільства скористалися з переваг судової реформи Генріха II Плантагенета, а які — ні. Чому?

Щоб бути незалежним від феодалів, Генріх II **створив наймане військо**. Для його утримання було встановлено військовий податок («щитові гроші»), сплативши який рицарі звільнялися від військової служби. Однак остаточно подолати опір феодалів королю Генріху II не вдалося.

3. АНГЛІЯ в XI – XIII ст. ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ

На початку XIII ст. у політичному житті Англії відбулися важливі зміни. Під час третього хрестового походу, поки король **Річард I Левове Серце** (1189–1199 рр.) воював на Сході в хрестових походах, країною правив його брат **Іоанн Безземельний** (1166–1216 рр.). У зв'язку з постійними війнами Іоанн намагався збільшити податки та «щитові гроші».

Незадоволені барони, до яких долучилися рицарі, городяни і частина вільних селян, повстали проти Іоанна Без-

земельного. У травні **1215 р.** король змушений був пристати на їхні вимоги й підписав Велику хартію вольностей, яка обмежувала владу короля.

Варто запам'ятати!

Хартія (від лат. charta — папір, грамота) — документ, який відображає вимоги певних груп людей.

Велика хартія вольностей (англійською — Magna Carta, або Big Mag) **забороняла королю втручатися в церковні вибори**. Ні «щитові гроші», ні інші платежі васалів він не міг тепер стягувати без згоди «загальної ради королівства», до якої належали барони.

Найважливішою в хартії була стаття 39, яка фактично **захищала особисті та майнові права людини**. Тоді таким правом могли користуватися лише барони.

Усім вільним було обіцяно **захист від сваволі королівських чиновників**. Хартія підтвердила вже існуючі **права Лондона й інших міст**.

Щоб контролювати виконання хартії, **з баронів обиралася «Рада 25-ти»**. Ця рада могла розпочати воєнні дії проти короля у разі порушення ним або його управлінцями умов угоди. Таким чином, король мав дотримуватися хартії під загрозою феодалної війни.

Пам'ятний знак в містечку Раннімед (Англія), присвячений Великій хартії вольностей

Свідчать документи

Велика хартія вольностей (1215 р.)

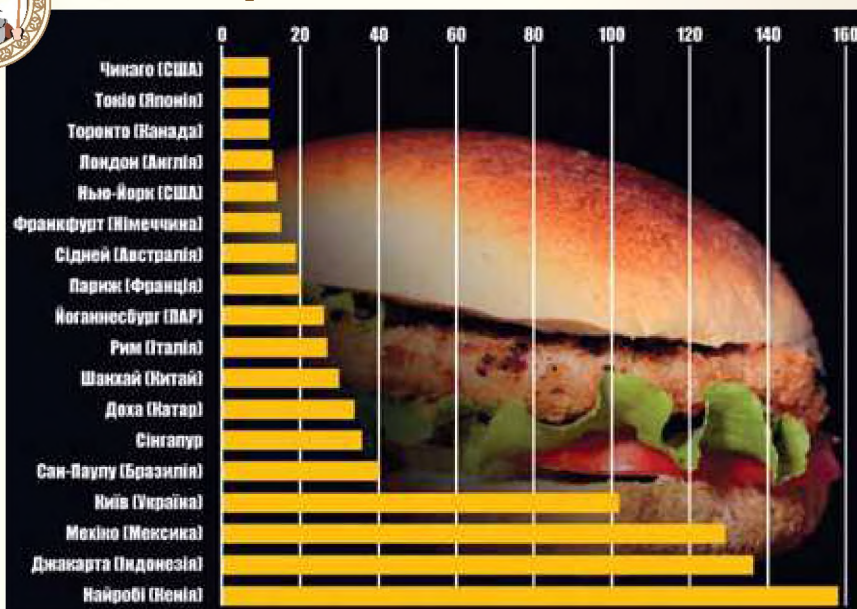
Стаття 39. Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або якимось [іншим] способом знедолена, і ми не підемо на неї... інакше, як за законним вироком рівних їй і за законами країни.

1. Поміркуйте, у чому полягає історичне значення документа.
2. Чому Велику хартію вольностей можна назвати фундаментом демократії? Що справді нового запропоновано в документі?

Прийняття Великої хартії вольностей у той час мало велике історичне значення: хартія захищала не лише знать від свавілля короля, а й рицарів і городян від утисків знаті. **Згодом англійці почали вважати, що цей документ захищає права всього народу.**

Діємо: практичні завдання

Гамбургер і Велика хартія (Big Mac & Big Mag)

Американські вчені запропонували «формулу» заможного суспільства: «You can not have Big Mac without Big Mag», що в перекладі українською означає: **«Ви не можете мати «біг-маку» (тобто гамбургера) без Великої хартії вольностей».**

1. Як ви розумієте цю «формулу»?
2. Чому, на думку вчених, не може бути заможним суспільство, яке не дотримується принципів Великої хартії вольностей? Спробуйте навести приклади з історії і сьогодення.

Кількість робочого часу (у хвилинах), необхідного мешканцю міста для того, щоб заробити на один гамбургер

4. СТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ В АНГЛІЇ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, визначте причини, час утворення, повноваження парламенту в Англії. Побудуйте схему «Структура англійського парламенту». Поміркуйте, хто і чому був зацікавлений у наявності в Англії парламенту.

Протистояння короля і суспільства не вщухало й за часів наступника Іоанна Безземельного — короля Генріха III (1216–1272 рр.)

Король відмовлявся йти на поступки знаті та іншим верствам населення, що призвело до збройної боротьби.

У **1265 р.**, у розпал цієї боротьби, в Англії вперше були скликані збори, що дістали назву «*парламент*».

Варто запам'ятати!

Парламент (від фр. *parler* — *говорити* або місце, де *говорять*) — виборний колегіальний орган влади, вищий законодавчий орган країни (основне завдання парламенту — розроблення і ухвалення необхідних для держави законів). Найдавнішим парламентом у світі вважається парламент Ісландії (альтинг), створений у X ст.

У XIV ст. парламент розділився на **палату лордів** і **палату громад**. У палаті лордів засідали єпископи, абати і знатні феодала, спеціально запрошені королем. До палати громад обирали рицарів (по два від кожного графства) і по два городянина від кожного великого міста. Парламент видав закон, за яким жоден податок не міг стягуватися без згоди палати громад. Парламент обмежив прагнення баронів правити країною без урахування інтересів рицарів і городян. Тут висловлювали свої погляди представники різних верств населення. Так в Англії склалася **станово-представницька монархія**.

5. ВІЙНА ЧЕРВОНОЇ І БІЛОЇ ТРОЯНД

Поразка Англії у Столітній війні викликала політичну кризу династії Ланкастерів. Боротьбу проти них очолив герцог йоркський Річард.

У 1455 р. Річарда оголосили регентом (тимчасовим правителем) королівства. Це не влаштувало родину Ланкастерів, яка не бажала поступатися Йоркам. Палацові інтриги переросли у відкриті збройні протистояння між прибічниками двох родин, які ввійшли в історію як **війна Червоної і Білої троянд (1455–1485 рр.)** призвела до виснаження країни та знищення значної частини англійської аристократії. У підсумку корона перейшла Генріху Тюдору, який почав правити під ім'ям **Генріха VII Тюдора (1485–1503 рр.)**.

Щоб остаточно примирити ворожі сторони, Генріх VII одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав червону та білу троянди (червона троянда була емблемою Ланкастерів, біла — Йорків). Війна скінчилася встановленням в Англії династії **Тюдорів**.

Сімон де Монфор — засновник Палати громад англійського парламенту (мармуровий барельєф)

Генріх VII (портрет XVI ст.)

Біло-червона троянда — емблема Тюдорів

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Працюємо з історичною хронологією:
  - а) установіть правильний порядок історичних подій на стрічці часу;
  - б) установіть, які вивчені раніше події у Європі, Візантії, арабському світі, Україні є синхронними періоду стрічки часу;
  - в) внесіть дати до синхронізованої хронологічної таблиці (с. 36).

2. Установіть відповідність між іменами королів і подіями, що відбулися під час їхнього правління.

1 Генріх VII Тюдор

А Упровадження суду присяжних і принципу верховенства королівського суду

2 Генріх II Плантагенет

Б Підписання Великої хартії вольностей

3 Іоанн Безземельний

В Завершення війни Червоної і Білої троянд

3. Закріпіть знання з історії Англії та Франції, виконавши онлайн-вправу «Станово-представницькі органи Англії та Франції».

<https://cutt.ly/Kp9zDC6>

♦ Обговорюємо в групі

1. Чому англійці почали вважати, що Велика хартія вольностей захищає права всього народу?
2. Зіставте правовий статус Генеральних штатів у Франції і парламенту в Англії та визначте відмінності. Спрогнозуйте, як їхні особливості вплинуть на розвиток країн у майбутньому.

♦ Мислю творчо

Як позначилося прийняття Великої хартії вольностей на розвитку демократії у Європі?

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.

Запам'ятайте їх:

1066 р.

нормандське завоювання Англії

1215 р.

ухвалення Великої хартії вольностей

1265 р.

скликання першого парламенту в Англії

§19 Практична робота. Священна Римська імперія

Пригадайте, коли виникла імперія Карла Великого. Які землі входили до її складу? Якою була доля імперії Карла Великого після Верденського поділу?

Протягом 962–1806 рр. у Європі існувало велике політичне утворення з промовистою назвою — *Священна Римська імперія германської нації*. Осередком імперії була Німеччина. Однак, попри великі розміри територій, Священна Римська імперія не була міцною державою. У той час як Франція і Англія протягом Середньовіччя стали на шлях створення централізованої держави, Німеччина до XIX ст. перебувала у стані роздробленості.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, з'ясуйте причини тривалого збереження політичної роздробленості Німеччини. Доберіть історичні факти, що ілюструють кожен з причин. Поміркуйте про наслідки для розвитку країни таких особливостей.

У ході роботи заповніть у зошиті таблицю «Причини збереження роздробленості Німеччини».

Причини збереження роздробленості Німеччини	
Причини	Історичні факти

1. УТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОРОЛІВСТВА.

СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ГЕРМАНСЬКОЇ НАЦІЇ

У результаті Верденського договору (843 р.) землі, розташовані на схід від Рейну (територія Німеччини), відійшли одному з онуків Карла Великого — Людовіка Німецького. Так виникло **Східно-Франкське королівство** — майбутня Німеччина. Протягом деякого часу ним правили нащадки Карла Великого. До початку X ст. в Німеччині збереглися сильні племенні герцогства: Саксонія і Тюрингія, Франконія, Швабія і Баварія.

Політичному об'єднанню Німеччини сприяла потреба протистояти зовнішнім загрозам. З кінця IX ст. Німеччина зазнавала нападів норманів, а з початку X ст. — угорців, що поселилися в сусідній Паннонії. Щоб об'єднати зусилля в боротьбі з ворогами, у 911 р. королем було обрано герцога Франконії. Його онук, саксонський герцог Генріх I Птахолов (919–936 рр.), започаткував Саксонську

династію на німецькому престолі. Відтоді за традицією *короля Німеччини обирали представники вищої знаті.*

Поміркуймо!

Порівняйте та визначте, чим спосіб престолонаслідування в Німеччині відрізнявся від порядку спадкоємства королівської влади у Франції і Англії.

Оттон I Великий (копія статуї у м. Магдебург, Німеччина)

Справу зміцнення королівської влади в Німеччині продовжив **Оттон I (936–973 рр.)**.

Оттон I мріяв, як Карл Великий, здобути імператорський титул і водночас розширити свої володіння завдяки італійським землям. У результаті успішних походів Оттону I вдалося підкорити Північну і частково Середню Італію. У **962 р.** Оттон I був коронований у Римі як імператор. Так народилася **Німецька імперія**. Вводилась також обов'язкова присяга Папи Римського імператору як вияв підкорення папства імперії. Пізніше, у **1157 р.**, нова імперія була названа **Священною Римською імперією**, яку німецькі правителі представляли як спадкоємицю Римської імперії.

Оттон I і його наступники розуміли необхідність залучати до управління державою освічених людей, тому сприяли розвитку культури.

Історичні подробиці

Оттонівське відродження — період в історії Німецької імперії (наприкінці X — початку XI ст.), який характеризується піднесенням культурного розвитку. При імператорському дворі діяла академія, виготовляли рукописи, розвивалася література. Розширювалася мережа шкіл при монастирях і міських соборах.

1. З яким ранньосередньовічним культурним відродженням схоже піднесення культури за часів правління Оттонів у Німецькій імперії?
2. Які види мистецтва та культури активно розвивалися у відомих вам країнах доби Середньовіччя? Наведіть приклади.

Сторінка праці «Про геометрію» Герберта Аврїлакського

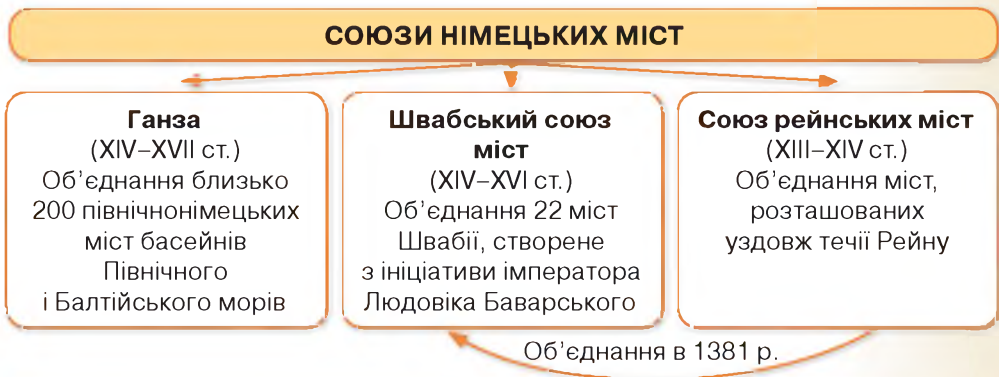

2. ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ НІМЕЧЧИНИ

Попри намагання Оттона I і його наступників, створити міцну централізовану державу в Німеччині не вдалося.

Через те, що трон у спадок не передавався, імператор за життя мав отримати згоду князів на коронацію свого сина. Щоб домогтися прихильності високопоставлених виборців, претендент на корону мусив іти їм на поступки, надавати привілеї. Від німецьких монархів феодалі отримали право чеканити свої монети, чинити суд над населенням, збирати податки і мито, засновувати нові міста. Це призвело до феодалної роздробленості і слабкості господарських зв'язків усередині країни.

У XI ст. розпочалося піднесення господарства німецьких земель. Завдяки вигідному розташуванню **німецькі міста були активними учасниками європейської торгівлі**. Наприклад, розміщені на «Великій рейнській дорозі» Кельн, Майнц, Страсбург, Ульм, Шпеер, Вормс були центрами не тільки посередницької торгівлі, а й виробництва вовняних і лляних тканин, обробки металів. Проте жодне місто не стало єдиним національним економічним центром. Великі міста більше торгували з іншими країнами, ніж між собою. Впливові городяни не були зацікавлені в об'єднанні країни. Натомість міста обирали за краще утворювати самостійні об'єднання для захисту власних інтересів.

Покажіть на карті с. 94 райони впливу союзів німецьких міст.

3. ЗБЕРЕЖЕННЯ РОЗДРОБЛЕНОСТІ ІМПЕРІЇ в XI–XV ст.

Значною мірою увагу німецьких імператорів від урядування в самій Німеччині відволікала боротьба з Папою Римським за *інвеституру* (право призначати єпископів), яка супроводжувалась війнами й інтригами.

Історичні подробиці

Ходіння до Каносси

У 1076 р. під час конфлікту за вплив на церкву Папа Римський Григорій VII відлучив від церкви імператора Генріха IV. В набожному середньовіччі це ставило під сумнів законність влади короля, адже вона мала бути освячена церквою.

Король змушений був шукати примирення з Папою. У 1077 р. без війська він вирушив до Італії. Папа перебував тоді в тосканському замку Каносса (на півночі Італії). Протягом трьох днів Генріх IV приходив до стін замку у вбранні грішника, босоніж, з непокритою головою. Зрештою його допустили до Папи, і він вимолив у нього прощення. Невдовзі імператор відновив конфлікт і таки домогся позбавлення Григорія VII папського престолу.

Генріх IV на колінах просить Матильду Тосканську про посередництво в його суперечці з Папою Григорієм VII (мініатюра з «Життя Матильди», 1115 р.)

Поміркуйте, чи щирим був Генріх IV, вимолюючи прощення в Каноссі.

Боротьба за інвеституру завершилася в 1122 р. укладенням *Вормського* конкордату, який обмежував вплив імператора на церкву.

Відволікала імператорів від управління Німеччиною також італійська політика. Від часів Оттона I протягом 962–

1508 рр. німецькі королі отримували титул тільки після коронації в Римі. Нерідко походи в Італію по королівський титул перетворювалися на затяжні війни.

Найагресивнішим в італійських походах був імператор з династії Штауфенів (Гогенштауфенів) **Фрідріх I Барбаросса** (Рудобородий, 1152–1190 рр.). З 1154 до 1177 рр. Фрідріх здійснив п'ять італійських походів. Усі вони відзначалися жорстокістю і прагненням позбавити італійські міста прав на самоуправління. Цьому героїчно протистояли мешканці Італії.

Створенню сильної централізованої Священної Римської імперії перешкоджала

Сторінка
«Золотої булли»
1356 р.

також постійна боротьба за владу між представниками різних правлячих династій.

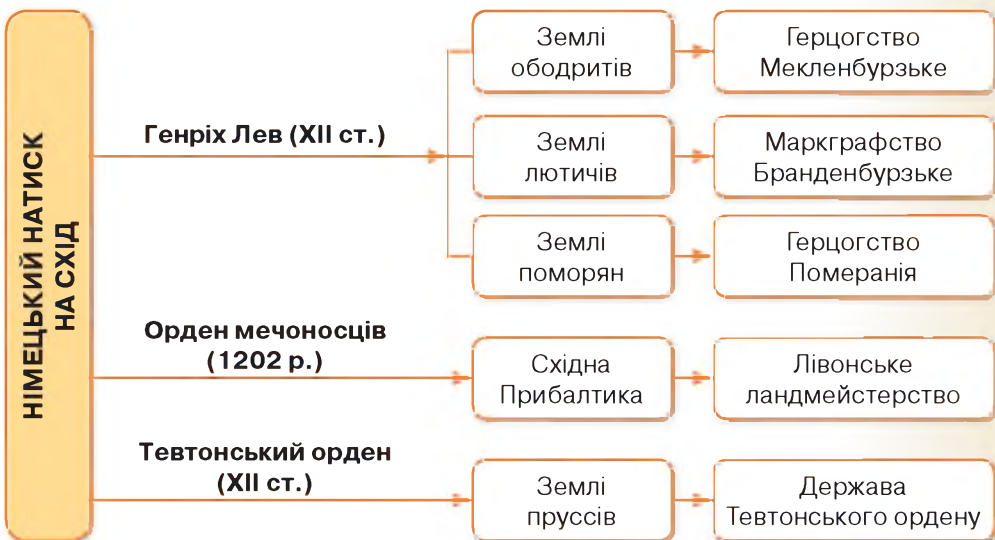
Остаточно роздробленість Священної Римської імперії була в 1356 р. закріплена «Золотою буллою» імператора Карла IV Люксембурга:

- булла узаконювала обрання імператора колегією семи імперських курфюрстів (князів);
- булла забороняла поділ територій курфюрств, що ускладнювало процес «збирання» тому, хто забажав би об'єднати всі німецькі землі в єдиній державі.

З 1438 р. імперію очолила династія Габсбургів. Однак подолати роздробленість держави їм не вдалося.

4. НІМЕЦЬКИЙ «НАТИСК НА СХІД»

Зростанню могутності німецьких князів сприяли також започатковані ще у VIII ст. завойовницькі походи на землі Східної Прибалтики. Тут жили полабські слов'яни і поморські племена. За підтримки католицької церкви проти них було оголошено хрестовий похід. Цей наступ дістав назву «натиск на Схід». Керували завойовницькими походами військово-рицарські ордени німецьких князів, що спиралися на союз із католицькою церквою. Церква пояснювала загарбницькі наміри необхідністю поширення християнства серед слов'ян-язичників.

Німецька колонізація слов'янських земель сприяла розширенню володінь імперії та поширенню християнства на сході та півночі Європи. Населення завойованих земель чинило запеклий опір загарбникам.

Священна Римська імперія в X–XIII ст.

1. Покажіть на карті кордони Німецької імперії за Оттона I.
2. Назвіть країни, що входили до складу Священної Римської імперії.
3. Зіставте кордони імперії в XI та XV ст. Які володіння імперія втратила, а які здобула?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ **Знаю і систематизую нову інформацію**

1. Утворіть логічні пари: синхронізуйте факти історії Священної Римської імперії та історії України.

1 Коронація Оттона I як імператора

А Перемога литовсько-руського війська в битві на Синих Водах

2 Прийняття назви «Священна Римська імперія» за Фрідріха I Барбаросси

Б Правління Ольги в Київській державі

3 «Золота булла» Карла IV

В Правління Ярослава Осмомисла в Галицькому князівстві

4 Ходіння до Каносси

Г Видання «Правди Ярославичів»

2. Виконайте вправу «Хмаринка історій»:

а) відтворіть заковані у хмаринці назви та вислови;

б) складіть речення або короткі історії з назвами та висловами хмаринки, які розповідали б про Священну Римську імперію.

3. Внесіть події історії Німеччини до синхронізованої хронологічної таблиці, започаткованої на с. 36 підручника.

♦ **Обговорюємо в групі**

Обговоріть у класі результати виконання дослідницької роботи рубрики «Діємо: практичні завдання» (с. 89). Поміркуйте, як вплине роздробленість на подальший історичний розвиток Німеччини.

♦ **Мислю творчо**

1. Уявіть себе імператором Священної Римської імперії, який прагне об'єднати країну. Підготуйте промову, з якою ви виступили б на імперському рейхстазі з обґрунтуванням потреби об'єднання країни.

2. Створіть історичний портрет або сторінку в соціальних мережах одного з діячів: Оттона I, Фрідріха I Барбаросси (на вибір).

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

936–973 рр. правління Оттона I

962 р. утворення Священної Римської імперії

1356 р. «Золота булла» — закріплення роздробленості Німеччини

Італійські торговельні республіки. Реконкіста й утворення королівства Іспанія

Подумайте, які географічні й інші умови сприяли розвитку торгівлі в середньовічній Європі. Якими досягненнями мусульманської цивілізації збагатилась європейська наука і культура?

Палац дожів у м. Венеція, Італія
(сучасне фото)

1. ІТАЛІЙСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ РЕСПУБЛІКИ ВЕНЕЦІЯ І ГЕНУЯ

Протягом Середньовіччя в Італії так і не було створено єдиної держави. Однак це не перешкодило їй зайняти провідне місце в Європі за рівнем господарського і культурного розвитку. Найбільш економічно розвиненими у Європі в XI–XV ст. були міста Північної Італії — **Венеція, Генуя, Флоренція, Піза** та ін. Цьому сприяли такі *передумови*:

- вигідне географічне розташування на перетині шляхів із Західної Європи до країн Сходу;
- історичний спадок та традиції Риму;
- об'єднання міст із селами (північноіталійські міста звільнилися від влади феодалів, підкоривши собі сусідні села);
- хрестові походи, під час яких північноіталійські міста встановили свою монополію на торгівлю зі Сходом.

У XI–XII ст. італійські міста стали самоуправними комунами, які очолювали виборні консули (радники). У Венеції і Генуї влада належала не консулам, а *дожу* (вождю), якого обирали довічно. *Міста-держави постійно ворогували між собою, це заважало об'єднанню Італії і прирікло її на роздробленість.*

Поміркуймо!

В Азові була розміщена торговельна факторія Венеції, а у Феодосії — Генуї. Це були кінцеві пункти караванних торговельних шляхів, які вели з Індії через Середню Азію до Чорного моря.

Поміркуйте, яку роль у торгівлі Венеції й Генуї відігравали їхні колонії в Північному Причорномор'ї, на території сучасної України.

Доходи від торгівлі та виробництва товарів у підприємливих генуезців і венеціанців зростали завдяки їхній фінансовій діяльності. У XIII ст. Флоренція почала карбувати власну монету — золотий флорин. Проте найпопулярнішими були північноіталійські золоті дукати, які в 1140 р. почали чеканити венеціанці.

Бурхливий економічний розвиток і передові на той час суспільні відносини перетворили Італію на найбільш розвинену країну Західної Європи XIV ст.

Золотий дукат XIV ст.

2. РЕКОНКІСТА. УТВОРЕННЯ ОБ'ЄДНАНОГО ІСПАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. КОРТЕСИ

У 711–714 рр. Піренейський півострів завоювали араби та бербери, яких християни називали маврами (завойовники прийшли з Мавританії, що в Африці).

Одночасно з мусульманськими володіннями в Іспанії на півночі Піренеїв існували християнські держави. Християни прагнули **реконквісти** — відвоювання європейських земель у мусульман.

Відео «З історії зброї.
Бомбарда»
(тривалість
03 хв 27 с)

<https://cutt.ly/xodnDml>

Варто запам'ятати!

Реконкіста (ісп. *reconquistar* — *відвойовувати*) — відвоювання християнами у **VIII–XV ст.** Піренейського півострова й інших територій, що були захоплені арабами та берберами (які пізніше отримали загальну назву «маври»). Реконкіста тривала близько восьми століть.

Феодали в ході Реконквісти одержали нові землі та посади на відвойованій території. У війнах брали участь і селяни. Вони отримали землю, особисту свободу. У відвойованих містах упроваджувалося самоврядування. Підсилювався вплив християнської церкви.

Результатом Реконквісти було утворення на півночі Піренейського півострова королівств Кастилія (у складі з іспанської — *Країна замків*) і Арагон, а в Піренейських горах — Наварри. На заході півострова з Кастилії виокремилася королівство Португалія. Протягом XIV ст. і більшої частини XV ст. Іспанія була розділеною.

У маврів на Піренейському півострові залишилася тільки одна багата територія на півдні — *Гранадський емірат*.

Діємо: практичні завдання

1. Визначте, з яких регіонів Піренейського півострова розпочався процес відвоювання християнами територій, захоплених арабами та берберами.
2. Установіть, де відбулася вирішальна перемога армій християнських королівств над мусульманами. За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення про цю перемогу.

Держави Піренейського півострова у VIII–XIV ст. Реконкіста

Зростання територій християнських королівств Піренейського півострова в ході Реконкісти

	Леон і Кастилія (від 1230 р. – Кастилія)	Арагон	Наварра	Португалія
740 р.				
1035 р.				
1210 р.				
1266 р.				

1212 Вирішальна перемога армій християнських королівств над мусульманами

Володіння мусульманських правителів на початку XIV ст.

Територія Гранадського емірату, завойованого в 1492 р. (завершення Реконкісти)

Межі Іспанського королівства наприкінці XV ст.

Держави, що утворювалися на Піренейському півострові, були становими монархіями. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду вищу світську й церковну знать. Пізніше на засідання почали запрошувати представників міщан і навіть вільних селянських общин. Так виникли збори представників станів — **кортеси**.

Варто запам'ятати!

Кортеси (ісп. cortes, від corte — *королівський двір*) — у державах Піренейського півострова станово-представницькі збори (парламенти), найдавніші на території Західної Європи (з 1137 р.). У сучасній Іспанії парламент називається Генеральними кортесами.

Наприкінці XV ст. шляхом династичної унії було об'єднано Арагон з Кастилією. Це сталося у **1479 р.** завдяки шлюбу двох монархів — **Фернандо II Арагонського** і **Ізабель I Кастильської**. Так було зроблено важливий крок до створення іспанської держави. У своїй боротьбі за сильну, єдину монархію Фернандо II та Ізабель I шукали підтримки у католицької церкви.

У **1492 р.** після тривалої облоги впала Гранада — останнє мусульманське володіння в Іспанії.

Історичні подробиці

Ще до шлюбу Ізабелла і Фердинанд домовилися допомагати одне одному і надавати підтримку в усьому. «*Один важливий так само, як інший*», — цей історичний напис було висічено над тронами подружжя в замку Алькасар у Сеговії.

3. ГОНІННЯ НА АРАБІВ І ЄВРЕЇВ

Іспанія була багатонаціональною країною. Понад півтисячоліття на Піренеях жили маври, що сповідували іслам, і євреї, які були юдеями. Проте ревні католики Фернандо II та Ізабель I прагнули позбавитись іновірців. У **1480 р.** в Іспанії була введена **інквізиція**, детальніше про яку ви дізнаєтесь у наступному розділі підручника. Було встановлено нагляд за всім населенням країни, а найбільше — за маврами і євреями. Суд інквізиції міг за таємним доносом засудити будь-кого. Тисячі людей були страчені в жорстокий спосіб, ще більше — засуджені до ув'язнення.

Поміркуймо!

Чи трапляється в наш час нетерпиме ставлення до іншої культури, релігії? Чому така нетерпимість є шкідливою і небезпечною для всього людства? Які права людини при цьому порушуються?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть причини піднесення італійських торговельних республік.
2. Поясніть поняття «*кортеси*», «*Реконкіста*», «*династична унія*».
3. Дізнайтеся значення поняття «*релігійна нетерпимість*» та наведіть докази існування релігійної нетерпимості в середньовічній Іспанії.
4. Встановіть відповідність між значеннями ребусів та історичними фактами.

- А** Заснування фортець і володінь на території Кримського півострова (Україна) та торговельна угода з Візантією
- Б** Звільнення від арабського панування і створення єдиного королівства
- В** Спрямування четвертого хрестового походу проти Константинополя

♦ Обговорюємо в групі

1. Пригадайте, з історією якої середньовічної держави тісно пов'язана історія Італії. Як це вплинуло на розвиток обох країн?
2. Поясніть, чому в Італії так і не виникла єдина держава.
3. Визначте позитивні й негативні результати й наслідки правління Ізабель I Кастильської та Фернандо II Арагонського. Свою думку обґрунтуйте.

Патіо в Кордові (сучасне фото)

♦ Мислю творчо

Які досягнення мусульманської культури Іспанії вам найбільш цікаві? Дізнайтеся, що таке «патіо». Чи збереглося мистецтво вишуканого оформлення внутрішніх двориків у культурі сучасної Європи? Чи поширене воно в Україні? Створіть фотоальбом чи презентацію «Арабська спадщина Іспанії».

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях. Запам'ятайте їх:

- 1479 р.** утворення єдиного Іспанського королівства
- 1492 р.** падіння Гранади, завершення Реконкісти

Урок узагальнення до розділу 3 «Європейське суспільство і держави в X–XV ст.»

1. ЗАКОДОВАНА ІСТОРІЯ

Усно заповніть пропуски в уривках історичних текстів. Утворіть логічні пари із назв країн (закодовані в ребусах) і фрагментів текстів.

1	
2	
3	
4	
5	

А У травні 1215 р. король підписав _____, яка обмежувала владу короля. Найважливішою в документі була стаття 39, яка фактично захищала _____ людини.

Б У XI–XII ст. _____ міста стали самоуправними комунами, які очолювали виборні консули (радники). У _____ та _____ влада належала не консулам, а _____, якого обирали довічно. У XIII–XV ст. _____ республіки почали боротьбу за оволодіння _____ шляхами.

В У 787 р. _____ з'явилися біля берегів Північно-Східної Англії. Відтоді понад три століття вони нападали на Британію та інші країни Європи. Ці події ввійшли в історію як «_____». Їхні кораблі — _____ — вмщали до сотні осіб кожний.

Г У _____ р. Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою представників різних станів суспільства в боротьбі проти Папи Боніфація VIII, уперше скликав Генеральні _____. До них входили представники духівництва, _____ і _____.

Д Тільки наприкінці XV ст. настав останній етап в об'єднанні країни. Відбулося воно завдяки шлюбу двох монархів — _____ та _____. Об'єднавши завдяки шлюбу Арагон з Кастилією у _____ р., монархи зробили важливий крок до створення великої _____ держави.

Е У 962 р. _____ був коронований у Римі як імператор. Так народилася Німецька імперія. У 1157 р., нова імперія була названа _____ імперією німецької нації, яку німецькі правителі представляли як спадкоємицю _____.

2. МЕМ ІЗ ЗАГАДКОЮ

Проаналізуйте історичний мем.

1. Перевірте й поясніть, чи правильною є історична інформація мему.
2. Придумайте власні мему до вивченої теми.

3. ІСТОРИЧНІ ПАЗЛИ

Розгадайте історичні пазли та виконайте завдання.

1. Яким історичним подіям присвячені пазли?
2. Чи всі елементи пазлів розташовані правильно?
3. Об'єднайтеся з однокласниками/однокласницями у творчі групи та складіть власні пазли (*на вибір*) до історії вікінгів, Столітньої війни, Реконквісти, торговельних республік Італії, Священної Римської імперії, війни Червоної і Білої троянд.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/ejIKZ1>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Розділ 4

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Християнська церква у XI–XV ст.

Єретики і боротьба з ними

Поясніть значення понять: «чернецтво», «проща», «тамплієри», «церква», «хрестоносці».

1. ЦЕРКОВНИЙ РОЗКОЛ

До середини XI ст. християнська церква вважалася єдиною. Проте у Західній Європі главою церкви був *Папа Римський*, а у Візантії — *константинопольський патріарх*. Розбіжності між західною і східною церквою посилилися, коли Папа Римський оголосив про намір її реформувати. Візантійське духовництво вбачало в цьому загрозу свого підпорядкування Папі. Крім цього, між західними і східними християнами наростали розбіжності в розумінні релігійного вчення, здійсненні літургії і обрядів.

У **1054 р.** відбувся остаточний поділ християнської церкви на західну і східну. Відтоді західна церква почала називатися **католицькою**, або римо-католицькою, а східна — **православною**, або греко-православною, або візантійською.

Після поділу обидві церкви стали цілком самостійними.

Довідка
«Основні відмінності
між католицькою
і православною
церквами»

<https://cutt.ly/koOPciG>

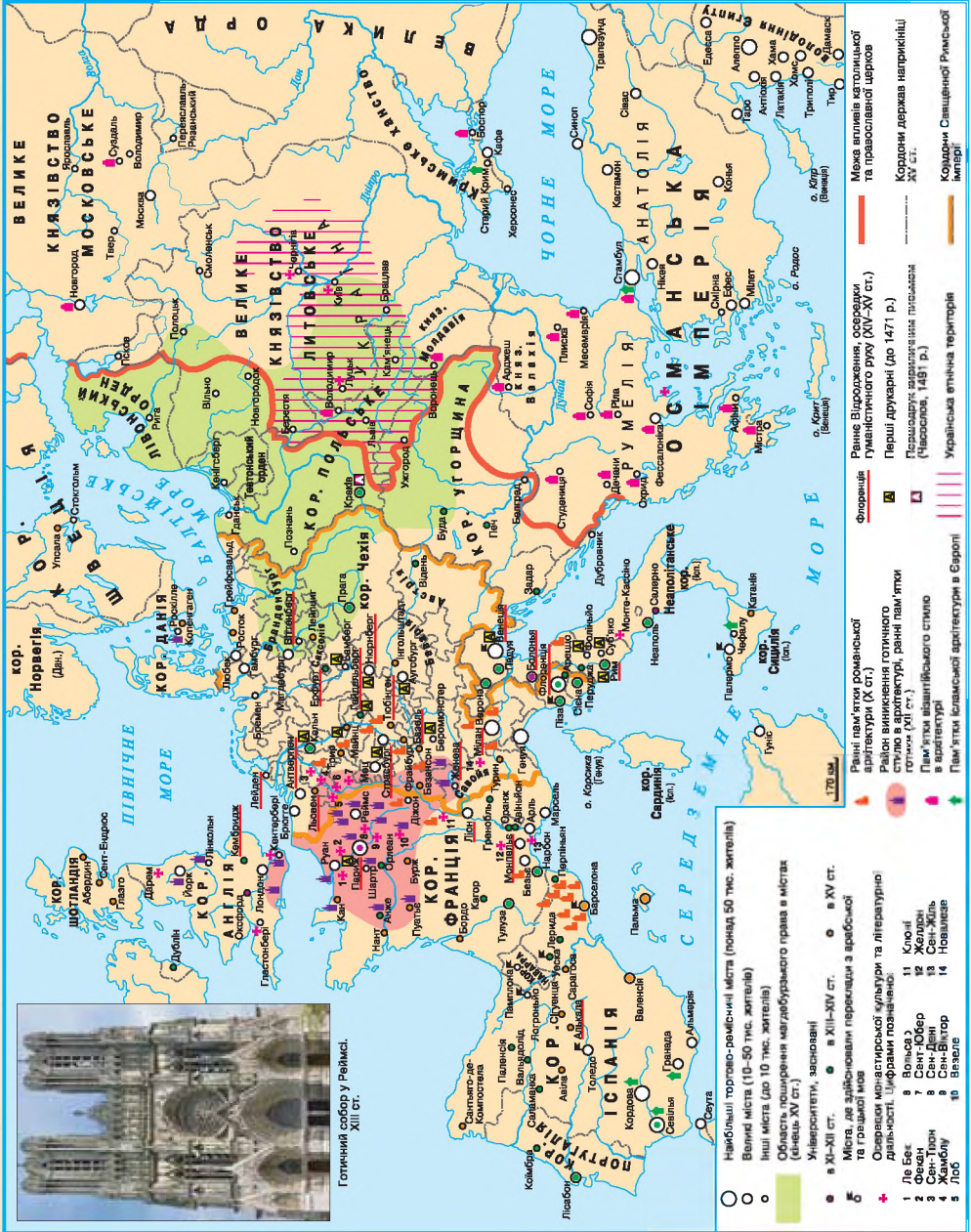
Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту «Культура й духовне життя середньовічної Європи» на с. 104 та виконайте завдання.

1. На які країни поширився вплив католицької церкви, а на які — православної?
2. Позначте на контурній карті осередки католицької та православної монастирської культури. Дізнайтеся, чи збереглися ці пам'ятки сьогодні.

Культура й духовне життя середньовічної Європи

Поміркуймо!

Пригадайте, коли відбувся поділ Римської імперії на Західну і Східну. Як ви вважаєте, чи мало це вплив у майбутньому на поділ християнської церкви?

Історичні подробиці

Православ'я, на відміну від католицизму, не має єдиного глави церкви. У світі в наш час налічується 15 автокефальних національних церков. Їх очолюють патріархи, обрані довічно помісними соборами. При главах церков діють органи управління.

2. ПОЯВА ЄРЕТИКІВ

За доби Середньовіччя церква мала значну силу і надзвичайний вплив на суспільство. Проте з'являлося дедалі більше людей, що виступали проти її вчення. Їх називали єретиками.

У XII–XIII ст. в середньовічній Європі виникають єретичні рухи, які були пов'язані з розквітом міст. Саме в містах збільшувалася кількість освічених людей, здатних читати релігійні книги й розмірковувати над їхнім змістом.

Єретики виступали проти дорогих церковних обрядів, пишних богослужінь, багатих володінь та церковної десятини. Вони переконували, що єдине джерело віри — Біблія. Єретики вірили в євангельську ідею апостольської скромності, роздавали своє майно бідним і жили з пожертв.

Варто запам'ятати!

Єретик (від грец. — *відступник*) — людина, яка відступилася від догм панівної релігії, виступає проти загальноприйнятого в суспільстві вчення; віровідступник.

Наприкінці XI ст. — початку XII ст. на півдні Франції поширилася ересь так званих *катарів*, або *альбігойців*.

Історичні подробиці

Катари (у перекладі з грецької — *чистий*) вважали матеріальний світ породженням диявола, засуджували все земне, закликали вкрай обмежувати свої життєві потреби. Особливого успіху церква катарів досягла біля м. Альба, що на півдні Франції. Тому катарів ще називають альбігойцями.

Варто запам'ятати!

Альбігойські війни — боротьба папства, баронів, рицарів проти руху катарів протягом XII — першої половини XIII ст., яка завершилась у 1229 р.

3. ІНКВІЗИЦІЯ

Служителі церкви в усіх країнах переслідували єретиків і чинили жорстокі розправи над ними. Страшною

карою було відлучення від церкви. Така людина була поза законом. Жоден вірянин під загрозою жорстокої кари не мав права їй допомагати, надавати прихисток.

У XIII ст. для боротьби з еретиками Папа створив особливий церковний суд — інквізицію.

Варто запам'ятати!

Інквізиція (від лат. — *розслідування, розшук*) — особливий суд католицької церкви, метою якого було переслідування еретиків. З XIII ст. Папа Римський доручив цю справу спеціальним уповноваженим — інквізиторам, які володіли особистою недоторканістю, тобто непідсудністю місцевій світській і церковній владі.

Аутодаф
(картина художника Педро Берругете, 1475 р.)

Інквізиція широко використовувала стеження і доноси. Обвинувачуваних ув'язнювали і катували, намагаючись «вирвати» в них визнання провини. Не витримуючи катувань, чимало людей зводили наклеп на себе та інших. Ті, хто зізнався в ересі, зазнавали різних покарань — від покаяння, тюремного ув'язнення й до страти. Так, іспанський інквізитор Торквемада прирік на спалення до 10 тис. осіб.

Засуджених до смерті передавали до рук світської влади для **аутодафе** — оголошення вироку, а також його виконання, зазвичай прилюдного спалення на вогнищі. Перше аутодафе відбулося у XIII ст., останнє — у 1826 р. у м. Валенсія.

Поміркуймо!

Як ви вважаєте, чи посилила церква своїми діями проти еретиків вплив на вірян?

4. ОРДЕНИ ЖЕБРУЩИХ ЧЕНЦІВ

Наприкінці XI ст. діяльність деяких монастирів суперечила євангельським ідеалам. Це породжувало тугу за колишньою простотою життя ченців. Тому впродовж XI–XV ст. виникають нові чернечі союзи зі своїми статутами — **ордени**.

Середньовічні ордени поділяють на такі групи:

- **чернечі і жебрущі** (августинський, домініканський, францисканський та ін.);
- **духовно-рицарські** (об'єднання рицарів-хрестоносців для збройного захисту християнства).

Варто запам'ятати!

Орден — організація ченців або рицарів зі своїми цілями й правилами поведінки.

КАРМЕЛІТИ

Початок ченцям, які жебракують, поклав *орден кармелітів*, заснований у 1156 р. хрестоносцем Бертольдом на горі Карміель у Палестині. Після завершення хрестових походів кармеліти переселилися до Європи як мандрівні ченці. Тут вони суворо дотримувалися особистої убогості.

ФРАНЦИСКАНЦІ

Однією із найбільш відомих і впливових організацій жебрущих ченців був *орден францисканців*. Його заснував у 1207 р. син багатого італійського купця Франциск Ассізький. Франциск проповідував любов і співчуття до ближнього, дбав про єдність церкви і боровся з ересьми.

ДОМІНІКАНЦІ

Заснував *орден домініканців* у 1214 р. іспанський чернець Домінік де Гусман у м. Тулуза (сучасна Франція). Він вважав, що з ересьми потрібно боротися переконаннями, прикладом особистого аскетизму (відмови від життєвих благ).

5. СХОЛАСТИКА. ТОМА АКВІНСЬКИЙ

Напрямом середньовічної християнської філософії була схоластика (у перекладі з грецької — *шкільний, вчений*). Її головною метою було обґрунтування релігійних догм (вчень). Яскравим представником схоластики був Тома Аквінський (1225–1274 рр.).

Варто запам'ятати!

Схоластика — релігійна філософія, метод навчання у середні віки для пізнання світу і Бога.

В основі людської добропорядності, на думку Томи Аквінського, лежить «закон природи». Він є в серці кожної людини і закликає уникати зла та творити добро. Добродієство є запорукою досягнення вічного блаженства в потойбічному світі.

Тома Аквінський зробив вагомий внесок у формування європейської правової системи.

Тома Аквінський
(картина художника
Карла Кривеллі, 1476 р.)

Важливим для нас є загальне визначення закону, запропоноване Томою Аквінським: «Закон — це спрямоване на загальний добробут та опубліковане встановлення розуму того, хто уповноважений опікуватися відповідним суспільством». На основі цього твердження висувається низка вимог до закону: розумність, спрямованість на суспільний добробут, офіційне прийняття і опублікування закону.

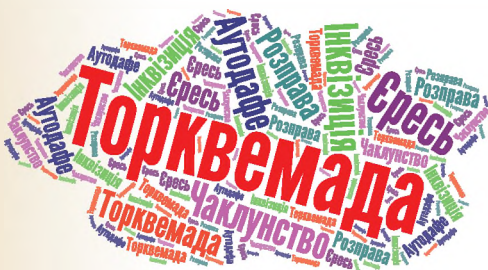
Філософію Томи Аквінського в 1879 р. рішенням Папи Лева XIII було визнано основою католицького віровчення.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Які історії доби Середньовіччя розповідають хмаринки слів? Поясніть зміст слів хмаринок. «Закодуйте» в хмаринки власні розповіді.

2. Поясніть поняття «схоластика». Хто був яскравим представником цієї християнської філософії?

♦ Обговорюємо в групі

1. Поясніть, чому в Середньовіччі жорстоко боролися проти еретичних рухів. Хто, окрім католицької церкви, був зацікавлений у їхньому придушенні?
2. Подискутуйте у класі на тему «Роль жезбрущих орденів в історії: насадження католицизму чи проповідування настанов християнства».

♦ Мислю творчо

Виконайте творчий проєкт (історичний портрет, сторінка в соціальних мережах) «Тома Аквінський». Скористайтеся інтернет-ресурсом до підручника.

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:

1054 р. поділ християнської церкви на римо-католицьку і православну

Практична робота. § 23¹ Середньовічні школи й університети. Життя середньовічного студента

Якими були навчання і виховання дітей у стародавніх Греції і Римі? Які науки найбільше цікавили жителів цих країн?

1. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ

Діємо: практичні завдання

1. Проаналізуйте схему «Сім вільних мистецтв» на с. 110.
2. Визначте особливості розвитку шкільної освіти в середні віки.
3. З'ясуйте, чи зазнавала змін шкільна освіта протягом Середньовіччя.
4. Що спільного й відмінного в навчанні в середньовічних і сучасних школах?

За Ранняго Середньовіччя унаслідок варварського нашествия і ворожого ставлення церкви до античної спадщини освітні традиції попередніх часів були втрачені. Однак *розвиток суспільства неможливий без освічених людей*. Потрібні були лікарі, судді, державні чиновники й учителі. Ми вже згадували про каролінгське й оттонівське відродження — короточасні періоди піднесення культури й освітніх центрів в імперії франків і в німецьких землях. Згодом освітні центри почали виникати в Європі повсюди.

У **школах** при великих монастирях і церквах духовні особи за релігійними книжками навчали читання, письма, лічби, церковного співу. У містах працювали приватні школи, а також навчальні заклади, що утримувалися за кошти міста. У них ліпше, ніж у церковних школах, навчали письма й арифметики. У середньовічних школах застосовували фізичні покарання учнів за порушення.

Навчання в середні віки
(середньовічна мініатюра)

1. Який вид школи зображено на мініатюрі?
2. Що було головним джерелом знань у середньовічній школі?
3. Які елементи зображення допомогли вам відповісти на запитання?

У шкільній освіті панувала *схоластика*. Церква контролювала зміст навчання, єдиним джерелом знань були книги церковних авторитетів. Мовою освіти і науки була латина, а з давньоримської освіти запозичили вивчення «семи вільних мистецтв».

СИМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ

Тривіум

(предмети про слово)

- Граматика (знання латини)
- Діалектика (уміння розмірковувати і вести науковий діалог)
- Риторика (мистецтво усно і письмово висловлюватися)

Квадривіум

(предмети про числа)

- Арифметика (арифметичні дії)
- Геометрія (геометричні фігури, географія)
- Астрономія (рух небесних тіл, астрологія)
- Музика (визначення тривалості нот, музичних інтервалів)

2. ВИНИКНЕННЯ УНІВЕРСИТЕТІВ

Діємо: практичні завдання

1. Поміркуйте, у чому полягало історичне значення діяльності середньовічних університетів.
2. Чи змінилося істотно за останні 900 років значення понять: «університет», «студент», «ректор», «факультет», «лекція», «диспут»?
3. Поясніть значення поняття «автономія університетів».

Із накопиченням знань, розвитком міст, ремесел і зростаючою міццю середньовічних держав відчувалася нагальна потреба в освічених людях. Поступово школи, у яких працювали відомі викладачі, почали гуртувати навколо себе дедалі більше учнів. Деякі з них заради навчання в того чи іншого викладача навіть переїжджали до іншого міста.

У тих містах, де жили найбільш освічені, відомі викладачі, з'явилися перші вищі школи — **університети**. Найдавніший університет Європи у **1088 р.** було засновано в *м. Болонья*, що в Італії. У XV ст. в Європі діяли вже 65 університетів. Найвідоміші з них — Паризький, Болонський, Оксфордський, Празький і Краківський.

Варто запам'ятати!

Університет (від лат. *universitas* — *сукупність*) — вищий навчальний заклад, у якому об'єднуються різні напрями підготовки фахівців з точних, природничих і гуманітарних наук. В університетах також проводять наукові дослідження.

Болонський університет, Італія
(сучасне фото)

Оксфордський університет,
Велика Британія (сучасне фото)

В університетах були дві групи *факультетів*: «нижчі» та «вищі». Спершу всі обов'язково навчалися на «нижчому» — артистичному факультеті — опановували «сім вільних мистецтв». Потім обирали навчання на одному з «вищих» факультетів: правничому, богословському чи медичному. Навчання було тривалим: на юриста або лікаря — п'ять-шість років, а на філософа-богослова — 15 років.

На заняттях викладач зачитував уривки з книжок і пояснював незрозумілі місця, а студенти слухали і записували *лекції* (у перекладі з латинської *lectio* — *читання*).

Середньовічні університети були справжнім джерелом знань і відіграли вирішальну роль у культурному розвитку європейського суспільства. Випускники європейських університетів знаходили собі роботу при дворах королів, на службі у великих феодалів і міської влади, ставали видатними вченими.

У боротьбі з міською владою університети добивалися самоврядування: викладачі і студенти обирали главу університету — *ректора*, університети мали власний суд. Студенти звільнялися від військової служби.

Лекція в університеті
(середньовічна мініатюра, XIV ст.)

Лекція в університеті Сорбонна
в м. Париж, Франція
(сучасне фото із сайту університету)

Уважно розгляньте ілюстрації.
Визначте, що спільного в середньовічних і сучасних університетах.

Український Всесвіт

У Болонському університеті навчався **Юрій (Георгій) Котермак** із м. Дрогобич. На 1481/1482 навчальний рік він був обраний ректором цього навчального закладу. Праця Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року» вважається першою друкованою книгою українського автора.

3. ЖИТТЯ СТУДЕНТА

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи та на основі опрацювання тексту, ілюстрацій та історичних документів виконайте спільні проєкти.

1. Складіть словесний історичний портрет середньовічного студента.
2. Від імені середньовічного студента напишіть листа рідним про навчання в університеті (*у вас чудова нагода — обрати навчальний заклад самостійно*).
3. Укладіть карту пам'яті «Освіта в середні віки».

Слово *«студент»* походить від латинського слова *studens*, що означає *«старанно навчатися»*.

Життя середньовічних студентів було нелегким. Вони здебільшого жили у складних умовах, бідності та нужді, навіть якщо були дітьми заможних батьків. Значні кошти йшли на купівлю необхідних книжок, які в ті часи були дуже дорогими.

Ось як описує англійський поет XIV ст. Джеффри Чосер життя середньовічного студента:

Над логікою перервавши працю,
Із нами плівся оксфордський студент...
Навряд бідніший хтось за нього...
Виносити привчившись
Нужду та голод він постійно,
У головах на койку клав поліно.
Йому миліше двадцять книжок мати,
Ніж добру їжу вдосталь споживати.
І, бідаком готовий жити,
Бажав навчитися та інших вчити.

З якими труднощами стикався середньовічний студент на шляху до знань?

Студентський гімн
«Гаудеамус»

<https://cutt.ly/DpZaHzr>

Донині студенти всього світу співають свій гімн «Гаудеамус». Латинською мовою він починається словами «*Gaudeamus igitur!*» (Гаудеамус ігітур), що в перекладі означає «Радіймо ж!».

§24

Наукові і технічні досягнення. Книгодрукування

?

Як схоластика впливала на знання та світогляд людей доби Середньовіччя?

1. НАУКОВІ ДОСЛІДИ ТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

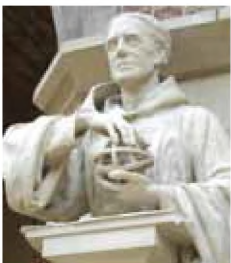
Людей, які намагалися шукати істину самостійно та ставили під сумнів церковні настанови, переслідували і засуджували. Одними з перших у суперечку з церковними настановами вступили **філософи П'єр Абеляр і Роджер Бекон**.

П'єр Абеляр
(1079–1142 рр.)

Французький богослов, філософ-схоластик, письменник, поет

- навчав, що в основі віри в Бога лежить не сліпа віра, а переконання, досягнуте шляхом вільного міркування і власних умовиводів на основі вивчення Святого Письма;
- висував ідею віротерпимості. Церковний собор у Сансі заборонив йому займатися викладацькою діяльністю, твори підлягали знищенню

Роджер Бекон
(1214–1292 рр.)

Англійський філософ, науковець, викладач Оксфордського університету

- наполягав на необхідності пізнання природи через наукові дослідження;
- доводив, що знання можна здобути не лише під час богословських диспутів, а й вивчаючи природу за допомогою досліджень;
- першим пояснив явище веселки, першим у Європі уклав рецепт пороху та пояснив його значення для військової справи. Зазнав звинувачень у ересі, переслідувань і арешту

Свідчать документи

Уривки з творів Роджера Бекона

Можна побудувати пристрої для плавання без гребців так, щоб найбільші кораблі приводилися в рух силою однієї людини...

Можна зробити вози без запряжки, які котитимуться з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких, людина приводитиме в рух крила, що вдарятимуть по повітрю, подібно до пташиних... Прозорі тіла можна так обробити, що далекі тіла здаватимуться близькими, і навпаки.

Винайдення яких технічних пристроїв і приладів передбачив Бекон?

2. НАУКОВІ ДОСЛІДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розвиток господарства, міст і торгівлі став поштовхом до розвитку природничо-математичних наук. Їх здобутки використовували в господарстві, будівництві та мистецтві.

Портрет Луки Пачолі і невідомого юнака
(картина художника Якопо де Барбарі, 1495 р.)

Найвідоміший математик XV ст.; сформулював правила арифметичних дій, бухгалтерського обліку, теорію геометричних пропорцій. Його праця «Про божественну пропорцію» була практичним посібником для архітекторів і художників.

Поміркуйте, яке значення має для художників розуміння пропорцій.

Від стародавніх часів араби, а за ними і європейці перейняли захоплення **астрологією**. Середньовічні астрологи вірили в можливість передбачення майбутнього за рухом і розташуванням небесних тіл на небесній сфері і відносно один одного. Хоча згодом астрологію визнали несправжньою наукою, середньовічні астрологи зробили ряд важливих відкриттів і започаткували сучасну науку астрономію.

Фотозагадка

Чи знаєте ви, що поєднує героя всесвітньо відомої книжки про Гаррі Поттера британської письменниці Джоан Роулінг і середньовічних **алхіміків**? Дізнайтеся за допомогою ілюстрацій, тексту та інтернет-джерел.

Ніколя Фламель — французький алхімік кінця XIV ст. Для оточення загадкою лишалося те, як йому вдалося за короткий час казково розбагатіти. Очевидно, з цим фактом пов'язана легенда про те, що він зміг перетворити пів фунта ртуті спочатку в срібло, а потім у золото. Однак Фламель не прагнув накопичення багатств і увійшов в історію як щедрий меценат: він фінансував будівництво шкіл, церков і лікарень. Дім алхіміка досі зберігається в Парижі.

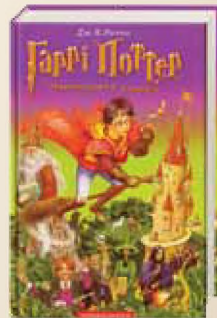

Постер фільму
«Гаррі Поттер
і філософський камінь»

Українське видання
книжки
про Гаррі Поттера

Ніколя Фламель

Із зникненням античної цивілізації було втрачено значну частину знань з *медицини*. Однак медичні знання поступово розвивалися. Середньовічні лікарі вміли вимірювати пульс хворого, визначати захворювання за кольором язика або сечі.

**Ібн Сіна
(Авіценна)**
(980–1037 рр.)

Перський лікар, автор праць із медицини (найвідоміша «Канон лікарської науки»)

- уперше описав карантин як засіб для запобігання поширенню інфекції;
- приділяв увагу питанням профілактики, запобігання хворобам, збереження здоров'я;
- багато часу приділяв астрономії, займався проблемами логіки, математики, фізики, музики, писав віршовані твори.

3. «ЧОРНА СМЕРТЬ»

У середині XIV ст. в Європі вибухнула епідемія страшної хвороби — **чуми**, яка охопила весь континент. «Чорна смерть» мала катастрофічні наслідки в Європі — тут загинуло до половини усього населення.

Епідемія значно вплинула на духовне й культурне життя середньовічного суспільства. Дехто вирішив, що «чорна смерть» — це Божа кара людству. З'явилися *флажеланти* — люди, які шмагали себе батогами на знак каяття за свої і чужі гріхи. Натомість інші люди поринали в розваги і втіхи.

Діємо: практичні завдання

Фрагмент фільму «Чума: як «чорна смерть» винищила сотні мільйонів людей» (AT «ТРК ЛЮКС» 2019. 24TV.UA. Автор: Софія Трощук. Дизайн: Андрій Венгер. Продюсер: Юра Гавришак). Тривалість 02 хв 45 с.

<https://cutt.ly/hpZoczW>

Уважно перегляньте фрагмент відеофільму та дайте відповіді на запитання.

1. З якої країни поширилася чума в XIV ст.? Чому вона розпочалася саме в торговельних центрах Європи та інших регіонах?
2. Як пояснювали причину епідемії в середньовічному суспільстві?
3. Що ви дізналися про кількість жертв «чорної смерті» в Європі?
4. На кого покладали провину за епідемію і які дії застосовували щодо них?
5. Які уроки, зокрема моральні, може винести людство з епідемії XIV ст.?

Водночас значне зменшення кількості людей внаслідок епідемії спонукало до ширшого використання механізмів

і пришвидшило технічний прогрес. Влада міст почала ретельніше стежити за чистотою громадського простору. Самі люди більше значення надавали гігієні.

Історичні подробиці

Серед жертв забобонів опинилися євреї (юдеї). Вони вели закритий спосіб життя в общинах і мали дещо вищий рівень гігієни, що визначала релігійна традиція. Через це рівень смертності у юдеїв був відносно меншим, ніж у інших спільнот, а це слугувало «аргументом» у покладанні провини за епідемію на євреїв. Попри походження християнства від юдаїзму, християнські священники звинувачували євреїв у багатьох гріхах і спрямовували проти них вірян. Європу вразили єврейські погроми, а часом євреїв масово страчували.

Погроми призвели, зокрема, до масової міграції євреїв з Німеччини до польських земель. Король Польщі Казимир III дозволив оселитися у країні євреям і ще до епідемії гарантував їм майнові права та безпеку.

Історичні подробиці

«Карантин» — одне з понять, що увійшло в нашу повсякденність у 2020 р. Історичні витоки цього слова знаходимо в XIV ст. Саме у Венеції вперше було впроваджено 40-денний карантин (від італ. — *сорок днів*) для всіх кораблів і екіпажів, які прибували з місць, уражених чумою. Люди та товари з карантинних кораблів зупинялися на острові Лазоретто. Тут же ховали померлих від чуми.

4. ТЕХНІЧНІ УДОСКОНАЛЕННЯ

За доби Середньовіччя європейці почали активніше використовувати винаходи попередніх епох та інших народів: водяний млин, колісний плуг, вітряки, хомути в кінській упряжі.

З розвитком освіти і науки з'являється попит на книжки. У середині XV ст. німецький ювелір **Йоганн Гутенберг** винайшов унікальну **технологію книгодрукування**, яка дала змогу швидко друкувати тексти.

УНІКАЛЬНІСТЬ ВІНАХОДУ ГУТЕНБЕРГА

Технологія відливання літер для створення набірних текстів за принципом конструктора

Друкарський верстат, що забезпечував якісний друк окремих сторінок, які потім зшивали

Унікальний рецепт стійкої фарби на основі сажі, оливи з додаванням міді, сірки і свинцю

Близько **1455 р.** вийшла друкована Біблія — перша велика книга, технічно і естетично досконала як на той час.

42-рядкова Біблія Гутенберга
(Нью-Йоркська публічна бібліотека, США)

Науковці припускають, що Гутенберг міг створити близько 200 примірників Біблії, з яких 165 були паперовими та 35 — пергаментами. До сьогодні збереглося 48 її примірників. За оцінками експертів, сьогоднішня вартість унікальної книги становить 25–35 млн доларів США.

Український Всесвіт

До кінця XV ст. в Європі працювало близько тисячі друкарських верстатів, на яких виготовили майже 8 млн книг.

У м. Краків німець Швайпольт Фіоль відкрив друкарню. Тут у 1491 р. він надрукував «Октоїх» та «Часослов» — богослужбові книги православної церкви. **Це були перші книги церковно-слов'янською мовою, надруковані кирилицею, з рисами живої української мови того часу.**

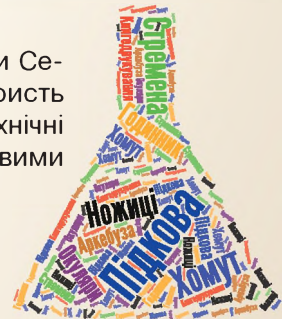

Відео
«Винайдення
кинодрукування»
(тривалість 03 хв 18 с)
<https://cutt.ly/xpZoLyh>

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте хмаринку «Винаходи Середньовіччя». Обговоріть у класі, яку користь суспільству принесли згадані в ній технічні винаходи. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Найдавніші із знайдених археологами окулярів (Августинський монастир у м. Фрайбург, Німеччина, XIV ст.)

Руанський баштовий годинник — другий найдавніший діючий у світі. Його механізм бездоганно працює вже кілька століть. Перший годинник, датований 1386 роком, був встановлений в англійському м. Солсбері.

Поміркуймо!

Уявіть себе вченими, монахами, купцями. Після обговорення у класі визначте наслідки винайдення технології книгодрукування Йоганном Гутенбергом для кожної із цих груп людей.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**♦ Знаю і систематизую нову інформацію**

Утворіть логічні пари з імен учених і їхнього внеску в розвиток науки.

1 Роджер Бекон

A Сформулював правила арифметичних дій

2 Лука Пачолі

Б Наполягав на необхідності пізнання природи шляхом наукових досліджень

3 Авіценна

В Розглядав правила дотримання гігієни як запоруку запобігання хворобам

♦ Обговорюємо в групі

1. П'єру Абеляру належить вислів: «*Основний ключ знань — це насправді наполегливі і часті запитання*». Складіть до пункту параграфа «Технічні удосконалення» п'ять запитань і запропонуйте дати відповіді на них своїм однокласникам/однокласницям.
2. Обговоріть у групі історичне значення наукових відкриттів і технічних винаходів доби Середньовіччя і поміркуйте, як ці досягнення впливатимуть на авторитет церкви в суспільстві.

♦ Мислю творчо

1. Як ви розумієте слова відомого лікаря Середньовіччя Авіценни: «*Паніка — це половина хвороби. Спокій — це половина здоров'я. Терпіння — це початок одужання*»? Чи актуальними є сьогодні для нас ці настанови?
2. Спираючись на матеріали параграфа, створіть творчий проєкт (*презентацію, лепбук тощо*) «Технічні досягнення Середньовіччя в сучасному житті», «Наукові відкриття Середньовіччя в сучасному світі» (*на вибір*).
3. Виконайте творчий проєкт «Сторінка середньовічного вченого, винахідника в сучасних соціальних мережах» (*один із героїв параграфа на вибір*).

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

1455 р. світ побачила перша друкована Біблія, що започаткувала історію книгодрукування в Європі

§25 Раннє Відродження і гуманізм

Розгляньте фотографії. Який історичний час ілюструють ці зображення? Що їх об'єднує? Дайте назву візуальному ряду.

1. ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ

Із середини XIII ст. у Західній Європі почав формуватися новий етап розвитку культури — **Відродження, або Ренесанс** (від італ. *rinascimento*, франц. *renaissance* — *відродження*). Назва цієї доби пов'язана з тим, що діячі культури прагнули відродити античне мистецтво, його високий художній рівень і гуманізм. Носіями гуманізму були насамперед городяни: вчені, поети, художники. У центрі їхньої уваги постала людина, усе людське.

Варто запам'ятати!

Гуманізм — (від лат. *humanism* — *людяний, людський*) — прогресивний рух у західноєвропейській культурі, система поглядів на людину як на найвищу цінність — «найкраще створіння Боже».

Гуманісти утверджували повагу до гідності й розуму людини, її право на щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Відмітними особливостями Відродження були реалістична й гуманістична художня творчість, уявлення про свободу і гідність людської особистості. Здобутки античної, нехристиянської культури засуджувалися церквою і були частково забуті, тож вони потребували відродження.

Культура Ренесансу не відкидала і середньовічні надбання: світські традиції і мотиви народної, міської і рицарської культур.

Добу між Стародавнім світом і Відродженням гуманісти оголосили часом темряви і неучтва. Вони першими

назвали цей період *Середніми віками*, а добу, коли вони самі жили, вважали *Новим часом*.

Поміркуймо!

Чи погоджуєтеся ви з думкою гуманістів про Середньовіччя як про часи темряви та неучтва?

ПЕРІОДИ ВІДРОДЖЕННЯ

Раннє Відродження (середина XIII ст. — кінець XV ст.)	Високе Відродження (кінець XV ст. — початок XVI ст.)	Пізнє Відродження (перша третина XVI ст. — початок XVII ст.)
--	---	---

Варто запам'ятати!

Раннє Відродження — перший етап нової доби в розвитку культури — Відродження за Середньовіччя, що тривав із **середини XIII ст. до кінця XV ст.** Ґрунтувався на ідеалах гуманізму та кращих традиціях античності. Ця епоха подарувала людству неперевершені шедеври живопису, скульптури, архітектури, наукові винаходи тощо.

Мудрість віків

Бог створив людину, щоб вона пізнавала закони Всесвіту, любила його красу, захоплювалася його величчю... Людина може зростати й удосконалюватися за власною волею. У ній багато різноманітних задатків. Учена битва особлива тим, що й переможений із неї користає. Той, хто програє у ній, зазнає не кривди, а благодіяння від переможця, бо повертається додому багатшим, ученишим і краще підготовленим до майбутніх битв.

*Джованні Піко делла Мірандола,
італійський мислитель епохи Відродження*

Які якості, на думку автора, може в собі розвивати й удосконалювати людина?

2. ПЕРЕДУМОВИ РЕНЕСАНСУ

Батьківщиною Ренесансу була Італія з її процвітаючими містами. Наявність багатой культурної спадщини Античності, відчуття близькості й спорідненості з нею були необхідними передумовами Ренесансу. Тож закономірно, що він з'явився і розквітнув саме на італійських землях.

У цій країні працювало багато шкіл, тому чимало городян були письменними й освіченими. Саме в містах виникла

інтелігенція — група людей, що мала високий рівень освіти й займалася розумовою працею.

Заможні городяни, активні й підприємливі, по-новому сприймали довколишній світ. На відміну від феодалів, вони прагнули розбагатіти не внаслідок грабежів і захоплення земель під час війн, а займаючись торгівлею, фінансовою справою і виробництвом товарів.

Фотозагадка

У цій країні в XV ст. був установлений найбільший баштовий годинник у Європі діаметром 8,64 м. Сьогодні ця країна є світовим центром із виробництва годинників.

1. Про яку країну йдеться?
2. В якому місті було встановлено цей годинник?

Мандрівні торговці долучалися до нових знань, досвіду та впроваджували їх на своїй батьківщині.

Городяни дедалі частіше намагалися дістати більше радощів у земному, а не в потойбічному житті. За замовленням багатих городян архітектори будували великі й вишукані будинки, а живописці й скульптори прикрашали їх картинами і статуями.

Поміркуймо!

1. Чому саме італійські міста стали батьківщиною Ренесансу?
2. Які причини спонукали італійських володарів, інших заможних і знатних людей заохочувати розвиток літератури, мистецтва та філософії?

3. ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ В КУЛЬТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Гуманісти виявляли великий інтерес до культури стародавніх Греції і Риму. Саме досягнення античних філософів, поетів, художників, архітекторів і скульпторів були взірцем для митців і вчених епохи Відродження, яка позначилася небувалим розквітом мистецтва.

Пригадайте, із творами яких авторів доби Античності ви знайомі. Які з них вас вразили найбільше? Чому?

Письменники-гуманісти оспівували природу, але водночас описували тогочасне бурхливе життя, прекрасні й сильні людські почуття. Живописці продовжували створювати

ОСОБЛИВОСТІ ВІДРОДЖЕННЯ В ІТАЛІЇ

Гуманізм

Переосмислення
середньовічної культури

Інтерес до Античності

Розквіт мистецтв

Мова художніх
творів — італійська

Формування національної
культури

картини на біблійні сюжети, проте для зображення Ісуса Христа і святих їм позували звичайні люди. Дедалі більше з'являлося портретів сучасників: і вельможних правителів, і простих городян.

4. ТВОРЧИСТЬ ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКИ І ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ

Сцена із «Божественної комедії»
Данте Аліг'ері
(картина художниці Елізабет Сонрель)

Засновником раннього італійського гуманізму вважають Данте Аліг'ері (1265–1321 рр.). Він був останнім поетом Середньовіччя і водночас першим поетом Відродження.

Історичні подробиці

Народився Данте в італійському м. Флоренція, у знатній сім'ї. Вивчав правознавство в Болонському університеті. У студентські роки захопився поезією, яка згодом принесла йому славу.

Основною подією в молодості Данте було його кохання до Беатріче. Уперше він її побачив у дитинстві. Вдруге вони зустрілися через 10 років. Чарівний образ молоді жінки надихнув поета на створення прекрасної ліричної поезії. Цикл віршів, народжених коханням, а згодом — ранньою смертю Беатріче, склав збірку «Нове життя» (1292 р.). Книжка написана італійською мовою, а не латинською, як було прийнято в часи Середньовіччя. Данте став засновником літературної італійської мови.

Пам'ятник Данте Аліг'ері
у м. Флоренція, Італія

Вершина творчості Данте — поема «Божественна комедія» (1307–1321 рр.). Цей твір був задуманий автором

як монументальний пам'ятник Беатріче. Поема написана у формі «видіння», у ній ідеться про мандри поета потойбічним світом. Тут автор розкриває тему кохання як велику силу, що дає життя усьому на Землі. Про це Данте написав так: *«Любов, що рухає Сонце і світила»*.

На думку Данте, людина сама має відповідати за свої вчинки та благополуччя, яке визначається не багатством чи благородним походженням, а особистими людськими якостями.

Український Всесвіт

В Україні перший переклад «Божественної комедії» здійснив Іван Франко у 1878 р. Про поему він казав: *«Се віковична повість кожного з нас, кожного, хто думав, любив, помилявся, падав духом і знов підносився»*. До цього твору звертались, перекладали Леся Українка, Максим Рильський, Дмитро Павличко.

«Батьком» гуманістичної культури в Європі був поет і вчений **Франческо Петрарка**, який жив у 1304–1374 рр. Він розшукував і збирав античні рукописи, вивчав латинську мову, античну філософію, спосіб мислення римських авторів. Петрарка став творцем нової системи культурних цінностей, центром якої була Людина.

Свідчать документи

Із праці Франческо Петрарки
«Про засоби від мінливостей долі» (XIV ст.)

- **Про благородне походження.** Кров завжди одного кольору. Але якщо вона світліша від крові іншої людини, це свідчить не про благородство, а про фізичне здоров'я. Істинно шляхетна людина не народжується з великою душею, але сама себе робить такою чудовими своїми справами.
- **Про багатство.** У багатого більше заздрісних почуттів, ніж радості. Великі багатства набуваються важко, зберігаються з клопотом, витрачаються з прикрістю. Якщо ти скупий — перетворюєшся на сторожа, і багатство володіє тобою, а не ти багатством.

1. Що, на думку Франческо Петрарки, робить людину по-справжньому благородною (шляхетною)?
2. Подискутуйте у класі на тему «Шляхетна людина XXI ст. — яка вона».

Світову славу Петрарка здобув як поет, співець високого кохання. У 23-річному віці в церкві Петрарка побачив дівчину Лауру, яка була ще дитиною, і закохався в неї. Відтоді понад 30 років поет оспівував кохану у своїх сонетах.

Образ Лаури нагадує Мадонну. Про неї поет писав:
 Благословенні будьте, серця рани
 І вимовлене пошепки ім'я
 Моеї донни — ніжне і кохане,
 І ці сторінки, де про неї я
 Писав, творивши славу, що не в'яне —
 Й ти, неподільна радосте моя!
 (Сонет 61, переклад Дмитра Павличка)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття «Відродження».
2. На які періоди поділяють добу Відродження в історії світової культури?
3. Назвіть передумови Ренесансу.
4. Визначте за словами-підказками з хмаринки поняття, яке характеризує нове явище доби Середньовіччя.
5. Чому гуманісти виявляли великий інтерес до античної культури?
6. Хто є засновником раннього італійського гуманізму? Чим ушлавилася творчість цього митця?
7. Чому Петрарку вважають «батьком» гуманістичної культури в Європі?
8. Які зміни в житті середньовічного суспільства сприяли появі ідей гуманізму?
9. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Раннє Відродження
і гуманізм»

♦ Обговорюємо в групі

<https://cutt.ly/4y2LJOR>

1. Які ідеї гуманізму були визначальними в мистецтві Відродження?
2. Як ви розумієте слова Ліни Костенко про Данте: «Хто скаже про нього — старий він, як світ? Він — Данте. Йому тільки тисяча літ»?

♦ Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт «Твори Данте і Петрарки мовою образотворчого мистецтва».
2. Як, на вашу думку, пов'язані кохання і гуманізм?

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

середина XIII ст. — доба Раннього Відродження в Європі
кінець XV ст.

§26 Архітектура і мистецтво доби Середньовіччя

Про що «розповідає» хмаринка слів?
Дайте їй назву.

1. АРХІТЕКТУРНІ СТИЛІ

Які архітектурні стилі ви знаєте? Схарактеризуйте їхні особливості.

Стилістичні особливості середньовічного мистецтва IX–XII ст. яскраво втілені в архітектурі. Як ви вже знаєте, архітектура — це мистецтво проектування і будівництва споруд і їхніх комплексів, що формують простір для життя і діяльності людини. Визначні зразки архітектурних споруд є культурно-історичними пам'ятками.

На архітектуру, як і на все мистецтво середніх віків, значний вплив мало християнство.

Розрізняють два основні архітектурні стилі тих часів: *романський і готичний*.

2. РОМАНСЬКИЙ СТИЛЬ

Романський стиль сформувався в X ст. і панував в архітектурі понад 300 років. Будівельники запозичили елементи цього стилю в архітектурі давніх римлян, чим зумовлено його назва.

Варто запам'ятати!

Романський стиль (від лат. *romanus* — *римський*) — стиль Раннього Середньовіччя в Європі, що найбільше проявився в архітектурі, має елементи давньоримського та візантійського мистецтва.

Основними типами архітектурних споруд у романську епоху були замки, монастирські ансамблі та храми. Серед їхніх відмітних особливостей: масивні кам'яні склепіння, потужні стіни з нечисленними вузькими вікнами, ступінчасті заглиблені входи.

Романські будови не були багатими на архітектурні оздоблення ні ззовні, ні всередині. Найважливіший їхній елемент — вежі.

Костел в абатстві Сант-Антімо,
Італія, XII ст.

Які архітектурні особливості цієї споруди вказують на романський стиль?

Ознакою романського стилю є також напівкруглі арки на стінах, в отворах вікон, біля входу в собор. Стіни храмів і замків прикрашали фресками, широко використовували для їхнього оздоблення вітражі. У центрі храмів розміщували зображення Ісуса Христа або Богоматері, нижче — ангелів, апостолів, святих.

Своєю суворістю і могутністю романські храми нагадують фортеці.

Поміркуймо!

Чим були зумовлені особливості романського стилю в архітектурі середніх віків?

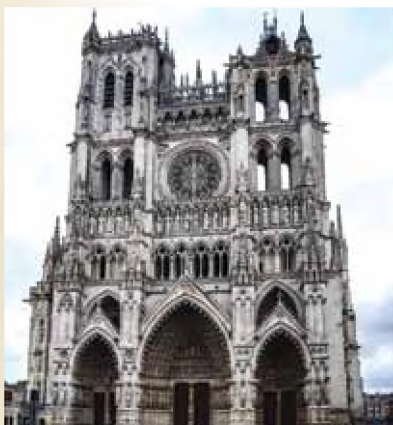
3. ГОТИЧНА АРХІТЕКТУРА

Із середини XII ст. в Європі розвивався готичний стиль. Його назва виникла в Італії пізніше, у XVI ст., і була пов'язана з назвою варварських племен готів.

Варто запам'ятати!

Готичний стиль (від італ. *gotica* — *ГОТСЬКИЙ*) — стиль середньовічного мистецтва XII–XV ст., поширений у Західній і Центральній Європі, що відзначався вертикальною спрямованістю форм, значною кількістю кам'яного різьблення і скульптурного оздоблення.

Кафедральний собор
Нотр-Дам в м. Ам'єн, Франція,
XIII ст. (сучасне фото)

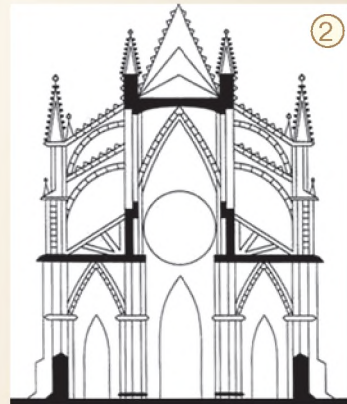
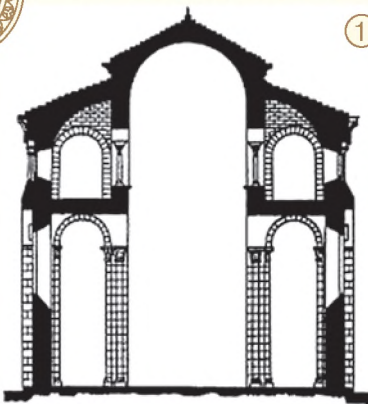
Готичну архітектуру характеризує стрімчастість і легкість. Найважливішими ознаками цього стилю є тонкі стіни, висока аркова стеля, великі вікна, прикрашені вітражами, просторі зали. Важливою особливістю готичного стилю була спрямованість будівлі вгору. Цього можна було досягти лише завдяки новій технології будівництва. Конструкція спиралася на опорні стовпи, простір між якими забудовувався. Це дало змогу споруджувати собори небаченої висоти з тонкими стінами і великими стрілчастими вікнами.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОМАНСЬКОГО І ГОТИЧНОГО АРХІТЕКТУРНИХ СТИЛІВ	
Романський стиль (X–XII ст.)	Готичний стиль (середина XII–XV ст.)
Товсті масивні стіни, на яких розташований важкий напівкруглий звід	Високі, наче спрямовані в небо, споруди, що створюють враження легкості
Потужні приземні будівлі, що ззовні схожі на фортеці	Звід будівлі розташований на опорних стовпах, простір між ними забудовувався легкими стінами
Вузькі вікна, що нагадують бійниці. Використовувалися вітражі	Величезні вікна з вітражами, що пропускали багато світла
Широке використання напівкруглих арок: на стінах, в отворах вікон, над входом	Ажурні великі і маленькі вежі, а також шпилі, що звужуються догори.
Оздоблення стін фресками	Прикрашання храмів і будівель скульптурними композиціями, розетами — круглими вікнами

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте ілюстрації розрізу двох храмів. Визначте, який з них належить до романського, а який — до готичного стилів. Які характерні риси архітектури на це вказують?

Український Всесвіт

Відео про пам'ятку романської архітектури в Україні — церкву Святого Пантелеймона поблизу Галича (XII ст.) (тривалість 02 хв 36 с)

Дізнайтеся, в яких регіонах України збереглися зразки романської і готичної архітектури.

<https://cutt.ly/dpZpyMX>

Історичні подробиці

Собор Санта-Марія-дель-Фйоре будували близько 100 років. На початку XV ст. постало неймовірно складне технічне завдання: спорудити купол діаметром 42 м. За цю роботу взявся Брунеллескі, ювелір за фахом, архітектор-аматор. Після точних розрахунків він запропонував звести купол методом цегляної кладки без спорудження будівельних лісів. Купол заввишки 91 м було збудовано в 1436 р. Його вага — близько 9 тис. тонн. Це архітектурне диво є одним з яскравих свідчень людської геніальності доби Ренесансу.

Купол собору
Санта-Марія-дель-Фйоре
в м. Флоренція, Італія
XV ст. (сучасне фото)

Поміркуйте, знання яких наук необхідні були архітектору Брунеллескі для втілення задуму зведення купола собору.

4. СКУЛЬПТУРА ТА ВІТРАЖІ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Важливим елементом архітектурного оздоблення є **скульптура**. У готичному храмі скульптура ніби сповнює споруду рухом. Вона відіграє роль і архітектурного оздоблення, і енциклопедії знань, і уявлень про світ середньовічної людини.

Шедеврами готичної скульптури вважають *портретні зображення маркграфа Еккхарда і його дружини Ути в Наумбурзькому соборі*. В образі маркграфа скульптор представив грубого, чуттєвого, владного рицаря тих часів.

Він тримає себе гідно, усвідомлюючи свою силу і владу. Цілковитою протилежністю йому є Ута — справжнє уособлення жіночності.

Поява великих вікон сприяла розквіту **вітражів** — сюжетних картин та орнаментів із кольорового скла. У XIII ст. вітражі поширилися по всій Європі.

У католицьких храмах вони відтворювали біблійні сюжети й замінили розписи.

Відео «Дзвіниця
Пізанської вежі»

(тривалість 02 хв 15 с)

<https://cutt.ly/apZpW5b>

Варто запам'ятати!

Вітраж — декоративні композиції, виконані із різнокольорового скла.

Скульптурні портрети
Еккехарда і Ути фон
Балленштед
(близько 1250–1260 рр.)
в Наумбурзькому
соборі, Німеччина
(сучасне фото)

Вітраж
Шартрського
собору (1194–1220 рр.,
Франція, сучасне фото)

Розгляньте скульптурні портрети. Які, на вашу думку, риси характеру людей вдалося передати середньовічному скульптору? У чому художня цінність твору?

Як ви думаєте, чому вітражі собору у м. Шартр називають «скляною Біблією»?

5. МИСТЕЦТВО РАНЬОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Друг Данте, видатний митець, провісник Раннього Відродження Джото ді Бондоне першим відійшов від середньовічних законів зображення простору, зробивши свої картини реалістичнішими.

Найвизначнішим твором видатного італійського скульптора Донателло є *бронзова статуя «Давид»* (близько 1440 р.). Митець зобразив юного героя після його перемоги над велетнем Голіафом, на відрубану голову якого він поставив свою ногу. Подібно до грецьких богів і героїв, Давид не прикриває свого стрункого тіла.

На замовлення цеху зброярів Донателло виконав *статую «Святий Георгій»* (покровитель

Статуї «Давид» і «Святий Георгій»
(роботи скульптора Донателло)

воїнів) (1415–1417 рр.). Створений скульптором образ молодого воїна став романтичним символом Флоренції.

Особливе місце посідає творчість італійського художника **Сандро Боттічеллі** — найвидатнішого майстра Ранняго Відродження. Протягом кількох років Боттічеллі виконував замовлення для могутніх правителів Флоренції — роду Медічі. Дві найбільш прославлені свої композиції — **«Народження Венери»** (близько 1484 р.) і **«Весна»** (близько 1485 р.) — Боттічеллі присвятив Джуліано Медічі і його коханій Сімонетті Веспуччі, прекрасний образ якої художник втілює майже в усіх своїх живописних роботах.

Весна

Народження Венери

(картини художника Сандро Боттічеллі)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Схарактеризуйте архітектурні стилі епохи Середньовіччя.
2. Які роботи митців Ранняго Відродження вам відомі?
3. Яку атмосферу в католицькому храмі створюють вітражі?

♦ Обговорюємо в групі

Поясніть, як історичні умови розвитку середньовічної культури впливали на розвиток мистецтва на різних етапах доби Середньовіччя.

♦ Мислю творчо

1. Уявіть себе співробітником/співробітницею туристичної фірми. Для рекламної кампанії нового туру країнами Європи вам необхідно підготувати буклет «Живопис у камені: середньовічні замки та собори туристичної Європи». Запропонуйте свій варіант буклета.
2. Перегляньте відеорекострукцію та укладіть розповідь про будівництво готичного собору.

Відео «Будівництво собору Паризької Богоматері» (тривалість 02 хв 51 с)

<https://cutt.ly/3i4VuFX>

Урок узагальнення до розділу 4 «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»

1. ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ

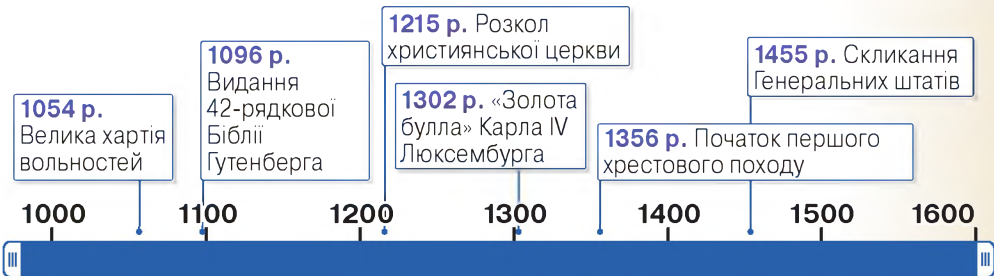
Вітер історії сплутав історичні дати на шкалі часу. Допоможіть упорядкувати інформацію, виконуючи завдання.

1. Запропонуйте правильний варіант підпису назв історичних подій біля дат.

2. Визначте, у якому столітті відбулися позначені на шкалі часу події.

3. Доповніть синхронізовану хронологічну таблицю (с. 36) датами: розкол християнської церкви, поширення романського і готичного стилів, винайдення книгодрукування, Ранне Відродження.

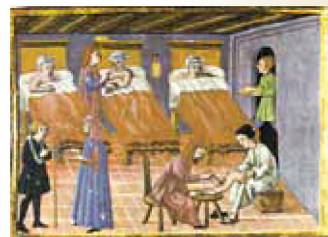
4. Уявно розташуйте на запропонованій шкалі часу історичні факти з історії України: хрещення Русі-України, створення Остромирового Євангелія, Любецький з'їзд князів, перша згадка назви «Україна», утворення Королівства Руського, правління Данила Галицького, битва на річці Сині Води, утворення Кримського ханства.

2. ІСТОРИЧНЕ ЛОТО

Упорядкуйте історичне лото.

1. З'єднайте зображення з назвами середньовічних наук.

Астрологія

Медицина

Математика

Алхімія

2. Розгадайте імена учених, зашифровані в анаграмах, і з'єднайте їх із назвами наук. Визначте зайві анаграми й обґрунтуйте свій вибір.

ЛРАПРЄ'ЕБЯ

Схоластика

СКЯІАНІВМКАОТ

АДІРГЕ'АНЄЛТ

Медицина

ЕННВАЦАІ

РЕБОЖДНКЕРО

Астрологія

ГБЕЕТГУНР

ЧІБЮГОІДІОРР

Математика

ЛАІУКЧПОЛА

3. ІСТОРИЧНІ ВІДМІННОСТІ

Пропонуємо вашій увазі історичні пари — назвіть по п'ять відмінностей між ними.

Римо-католицька церква

Греко-православна церква

Схоластика

Гуманізм

Романський стиль

Готичний стиль

4. ІСТОРИЧНИЙ СТОРІТЕЛІНГ

Складіть розповідь про лікування хворих і догляд за ними за доби Пізнього Середньовіччя. Зверніть увагу на деталі фрески, які ілюструють дотримання правил гігієни.

Фрагмент фрески з госпіталю
Санта-Марія-делла-Скала
(середина XV ст., м. Сієна, Італія)

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/7y2JYHx>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Розділ 5

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.

§ 28

Практична робота. Польське королівство. Велике князівство Литовське

Діємо: практичні завдання

Внесіть до синхронізованої хронологічної таблиці (с. 36) події з історії Польського, Угорського, Чеського королівств, Великого князівства Литовського, Османської імперії, Новгородської боярської республіки, Великого князівства Московського.

1. СЛОВ'ЯНИ В ДАВНИНУ

Більшість сучасних учених вважають, що слов'яни виникли у першій половині I тис. н. е. у Поліссі. Зараз це територія України від півночі до умовної лінії Львів — Київ — Суми. Саме з цих теренів поширювалися й слов'янські мови.

Спільно з іншими варварськими племенами слов'яни рухались Європою під час Великого переселення народів, воювали з Візантією. Давні слов'яни були язичниками.

Історики умовно виділяють три групи слов'ян.

ГІЛКИ СЛОВ'ЯНСТВА (сформувалися в VI–IX ст.)

Західні слов'яни

(між Віслою і Лабою)

Лютичі, поморяни, лужичани, поляни, мазовшани, дуліби, чехи, морави, хорвати, словаки й ін.

Південні слов'яни

(Балканський півострів)

Словенці, хорвати, предки сучасних боснійців, македонців, чорногорців, болгар

Східні слов'яни

(із заходу на схід — між річками Прут і Волга; з півдня на північ — між Чорним морем і Ладозьким озером)

Білі хорвати, волиняни (дуліби), тиверці, дреговичі, деревляни, поляни, улличі, сіверяни, радимичі, кривичі, в'ятичі, ільменські словени

У цей період слов'янські племена об'єднувалися в *союзи племен* на чолі з військовими вождями — *князями*. Проте всі важливі питання вирішувало **віче**.

Варто запам'ятати!

Віче (від старослов'янського «вет» — *рада* і «віщати» — *говорити*) — загальні збори слов'ян, на яких вирішувалися найважливіші питання.

Деякі із союзів племен стали основою для утворення слов'янських держав, зокрема — **Само** (VII ст.). До її складу входили племена словаків, чехів, моравів, сербів та ін.

2. УТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Польські племена жили на землях між річками Одра — на заході й Західний Буг — на сході, що на півночі омивалися Балтійським морем, а на півдні межували з Карпатськими горами. Уздовж річки Вісла жило плем'я *мазов'ян*, а на захід від них — *полян* (його назва така сама, як у східнослов'янського племені полян, що мешкало на території сучасної Київщини). Поляни заснували місто Гнезно, яке вважається першою столицею Польщі.

Історичні подробиці

За легендою, мандрували троє братів — Лех, Чех і Рус. Лех заснував столицю своєї держави на місці, де росло дерево з гніздом білого орла. На його честь він назвав град Гнезном (Gniezno). Чех подався на південь, а Рус — на схід. Від імен братів, за легендою, дістали свої назви ляхи (поляки), чехи і руси. А білий орел став гербом Польської держави.

Сучасний герб Польщі

Які ще легенди про походження народів, заснування міст, держав вам відомі?

Першим князем полян, про якого відомо історикам, був **Мешко I** (960–992 рр.) з династії П'ястів. Мешко I у 966 р. прийняв християнство.

Після смерті Мешка на княжий трон сів його 25-річний син **Болеслав I** (992–1025 рр.), якого пізніше назвали Хоробрим. У союзі з німецьким імператором Оттоном III та князем Русі-України Володимиром Великим завершив об'єднання польських земель. Однак після смерті Володимира Великого виступив на боці свого зятя Святополка у боротьбі за київський престол. Тому відносини з Ярославом Мудрим були напруженими. У 1025 р. Болеслав I проголосив себе королем.

Український Всесвіт

Згодом за правління в Польщі **Казимира I Відновителя** (1034–1058 рр.) між Руссю-Україною і Польщею встановилися дружні взаємини. Вони були підкріплені династичними шлюбами: Казимир I одружився із сестрою Ярослава Мудрого Добронігою, а свою сестру Гертруду видав заміж за Ярославового сина Ізяслава. Від Гертруди до наших днів зберігся молитовник — Трірський псалтир, оздоблений оригінальними мініатюрами київських майстрів.

Пригадайте, що таке шлюбна дипломатія.

3. ЗМІЦНЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КАЗИМИРА III ВЕЛИКОГО

У XII ст. південні польські землі спустошили монголи, з півночі нависла загроза Тевтонського ордену. Попри це, більшість польських земель вдалося об'єднати на початку XIV князю **Владиславу I Локетеку** (прізвисько «Лікоть» дістав через невисокий зріст). Його син **Казимир III Великий** (останній з династії П'ястів, правив **1333–1370 рр.**) продовжив справу батька зі зміцнення держави.

Казимир III Великий
(портрет роботи
Яна Матейка, XIX ст.)

Печатка Казимира III
Великого

Зіставте сучасний герб Польщі з печаткою Казимира III Великого та поясніть, з якою метою творці герба взяли знак печатки короля.

У зовнішній політиці Казимир III Великий за допомогою дипломатії вирішив спірні питання з сусідами. Тевтонський орден повернув Польщі Куявію та Добжинську землю, але зберігав Гданське помор'я. Задля миру з Чехією Казимир III Великий відмовився від прав на Сілезію.

Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава (останнього правителя Королівства Руського) та тривалої боротьби з Угорщиною Польща приєднала Галичину, Волинь відійшла до Литви. *Територія Польської держави збільшилася майже вдвічі.* У польських воєводствах Казимир III Великий упорядкував систему управління і укріпив свою владу.

У 1337–1346 рр. Казимир III здійснив грошову реформу.

У XIV ст. понад 30 % всіх доходів державної скарбниці становила сіль. У 1368 р. король видав «Статут Казимирський». Цей документ встановлював ціну видобування і продажу солі.

Для сприяння економічному й суспільному розвитку король надав рівні права вірменам, євреям, русинам і представникам інших народів. Важливою подією польської і української історії було підтвердження Казимиром III Великим магдебурзького права Львову (1356 р.).

У 1364 р. Казимир III заснував Краківський університет (зараз його частіше називають Ягеллонський). Він один з найбільших у Польщі та з найстаріших у Європі.

Поміркуймо!

Тепер ви знаєте основні заходи Казимира III з розбудови держави. Поясніть, чому саме Казимир III дістав прізвисько «Великий».

4. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Балтійські (летто-литовські) племена, аукштайти, жемайти, ятвяги та інші жили за течією річок Західна Двіна, Німан і на Балтійському узбережжі. Вони займалися землеробством, а також скотарством і рибальством, мисливством і бортництвом.

У першій половині XIII ст. на північному заході від руських земель утворилася нова держава — Велике князівство Литовське. Засновником держави був Міндовг, який приєднав до Литви Чорну Русь (переважно територія сучасної Білорусі) і коронувався 1253 р.

Пізніше, за великого литовського князя Гедиміна (1316–1341 рр.), держава зміцніла. Талановитий і успішний політик, Гедимін силою, інтригами, союзами і династичними шлюбами розширив територію Литви.

Гедимін (гравюра XVII ст.)

За Гедиміна і його нащадків до складу Литви увійшли майже всі землі сучасних Білорусі та України (за винятком західних територій, підпорядкованих польському та угорському королям). На нових територіях було введено принцип правління Литви: *«старовини не рушимо, новини не вводимо»*. У державі діяли норми «Руської правди», руська мова стала головною, під захистом князя перебувала православна церква.

Політику Гедиміна продовжив князь **Ольгерд** (1345–1377 рр.). До князівства було приєднано Чернігово-Сіверські землі. У **1362 р.** литовсько-руському війську на чолі з Ольгердом вдалося здобути перемогу над монголами у **битві на річці Сині Води**. За Литвою остаточно закріпилися Київська, Волинська землі та Східне Поділля. У цей самий час установилася і нова назва литовсько-руської держави — **Велике князівство Литовське**. У боротьбі за першість у цьому процесі Ольгерд завдав воєнних ударів по Московському князівству, де правив тоді князь Дмитрій Іванович.

5. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА КРЕВСЬКА УНІЯ

Зовнішня загроза з боку німецьких рицарів Тевтонського ордену підштовхнула Литву з Польщею до об'єднання в боротьбі проти спільного ворога. Так виникла ідея *унії* двох держав. Спадкоємець Ольгерда, литовський князь **Ягайло**, у **1385 р.** взяв шлюб із польською королівною **Ядвігою**. Ця династична унія поклала початок об'єднанню двох держав і ввійшла в історію як **Кревська унія**.

За умовами унії Ягайло ставав одночасно і польським королем під іменем **Владислава II Ягелло**, прийняв католицизм і повинен був повернути до нього все населення держави. Ягайло зобов'язувався також «на вічні часи приєднати свої землі, литовські і руські, до Польської Корони».

Об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського дало можливість рішуче виступити проти Тевтонського ордену. У **1410 р.** біля містечка **Грюнвальд** війська ордену зазнали поразки. Німецький наступ на Схід було зупинено.

1. Перегляньте відео й укажіть причини перемоги польсько-литовсько-руського війська. Як ви зрозуміли, чому битву названо «*битвою народів*»?
2. Визначте наслідки Грюнвальдської битви для литовсько-руських земель, для Європи.

Відео «Битва народів» (Грюнвальдська битва)
(тривалість 03 хв 56 с) <https://cutt.ly/JyC1klC>

Кревська унія становила загрозу для незалежності Литви. Боротьбу за збереження самостійності Великого князівства Литовського у ході зближення з Польщею очолив **Вітовт**, онук Гедиміна. У **1413 р.** Ягайло і Вітовт підписали **Городельську унію**, яка визнавала незалежність Литви, однак під зверхністю польського короля.

Пізніше, з 1487 до 1503 р., між Великим князівством Московським і Великим князівством Литовським йшли кровопролитні війни за українські землі. Вони завершилися тим, що Чернігово-Сіверська земля відійшла під владу Москви.

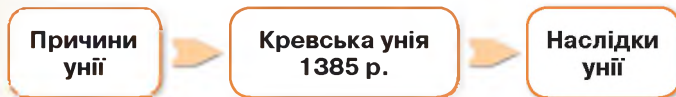
Велике князівство Литовське відіграло велику роль в історії Європи загалом та України зокрема. У період свого розквіту, наприкінці XV ст., ця держава займала територію близько 850 тис. км². Ще до цього часу більша частина території сучасної України входила до її складу. Тут мешкало до 40 млн осіб, які належали до різних етносів і релігій. До XVI ст. головною мовою в Литві була руська, панівною релігією — православ'я. Тож *історія Великокого князівства Литовського є складовою історії українсько-го народу.*

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Як впливав на історію Польщі та Литви німецький «натиск на Схід»?
2. Заповніть накреслену в зошиті блок-схему.

3. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Польське королівство.
Велике князівство Литовське»
<https://cutt.ly/Ry2x5RH>

♦ Обговорюємо в групі

Доведіть, що історія середньовічних Польщі та Литви була тісно пов'язана з долею українських земель.

♦ Мислю творчо

1. Про Казимира III Великого казали, що «він застав Польщу дерев'яною, а залишив її кам'яною». Як ви розумієте це висловлювання?
2. Укладіть інтелектуальні загадки (кросворд, ребуси, анаграми) за змістом параграфа.

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

1333–1370 рр.	правління Казимира III Великого
1385 р.	Кревська унія
1410 р.	Грюнвальдська битва

§29

Угорське та Чеське королівства. Гуситські війни

Пригадайте та поясніть значення понять: «зовнішня колонізація», «німецький натиск на Схід».

1. ПОХОДЖЕННЯ УГОРЦІВ І ЗДОБУТТЯ НИМИ НОВОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Учені вважають, що предковічна прабатьківщина угорців (за самоназвою — мадяри) розташовувалася за Уральськими горами. Під час Великого переселення народів угорські племена разом із гунами рушили до Європи. У 895 р., рятуючись від набігів печенігів, угорські племена під керівництвом свого вождя **Арпада**, взявши з собою жінок, дітей і худобу, вирушили в бік Карпат.

Історичні подробиці

Про великий похід угорців у Карпати є давня легенда. Угорці досі називають це «завоюванням батьківщини на Дунаї», або «здобуттям батьківщини». Обраний князь Арпад установив суворий порядок і дисципліну. Завдяки цьому похід був успішним. До Карпат дісталосся майже пів мільйона угорців.

Перехід князя Арпада через Карпати. Полотно площею 1800 м² було написано художниками А. Фесті, Л. Меднянським і Є. Барчаї в 1896 р. до 1000-річчя від завоювання мадярами Угорщини

Знайдіть на картині елементи, які вказують на те, що перехід угорців через Карпати поєднував ознаки воєнного походу та міграції.

Осівши на зайнятій території, угорські племена випасали худобу, займалися землеробством. Угорські воїни, подібно до вікінгів, протягом багатьох десятиліть здійснювали грабіжницькі набіги. Вони тривали доти, доки німецький король Оттон I не завдав угорцям поразки в битві під Аугсбургом у 955 р.

Для нащадків Арпада, щоб закріпитися в Європі, важливо було прийняти християнство та створити державу.

2. УГОРЩИНА ЗА ІШТВАНА І ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ

За правління першого угорського короля **Іштвана I** (997–1038 рр.) у країні здійснювалося навернення язичників у християнство. Будівництво церков і єдиний адміністративний розподіл території держави на церковні округи сприяли об'єднанню розрізнених племен. Поселенці-ченці навчали людей садівництва, виноградарства й різних ремесел. Ченцями були закладені основи угорської писемності.

У **1000 р.** Іштван I на його прохання був коронований Папою Римським. «Вогнем і мечем» боровся Іштван I з язичниками, вождями, які намагалися повернути племінний устрій і втрачену владу.

Як результат широкомасштабної організаторської діяльності Іштвана I (у 1083 р. він був канонізований) виникла християнська держава європейського типу.

Першою середньовічною угорською «конституцією» була «**Золота булла**», видана в 1222 р. королем **Андрашем II**. У документі закріплювалися привілеї різних прошарків панівних верств — баронів, помісних дворян.

Відносно мирний розвиток був перерваний у 1241–1242 рр. вторгненням монгольської армії Чингісхана. Війна призвела до спустошення Угорщини й загибелі третини її населення. Підняти країну з руїн удалося королю **Белі IV** (1235–1270 рр.), якого вважають «другим засновником угорської держави» після Іштвана I.

У 1301 р. перервалася династія Арпадів, і у 1308 її заступила Анжуйсько-Сицилійська династія. Це сприяло посиленню ролі Угорщини в європейських справах, зокрема й у війнах. Угорська держава досягла розквіту за **Лайоша (Людовіка) Великого** (1342–1382 рр.).

Наступний розквіт Угорщини припав на правління **Матяша Корвіна** (1458–1490 рр.). Цей правитель поєднував піклування про освіту і науку з прагненням об'єднати Європу в боротьбі проти османських завойовників.

А у 1490 р. угорським престолом заволоділи Ягеллони — династія польських королів.

3. ВИНИКНЕННЯ ЧЕСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

ЧЕСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО в XIV — на початку XV ст.

Слов'янські племена на території сучасної Чехії з'явилися в V ст. Упродовж IX ст. тут виникло кілька сильних племінних князівств. Поступово провідні позиції серед них зайняло князівство чехів, на чолі якого стояв княжий рід **Пржемисловичів**.

У 863 р. на територію сучасної Чехії прибули слов'янські просвітителі **Кирило і Мефодій**. У 885 р. князь Боржовій, із династії Пржемысловичів, прийняв християнство.

Завершення об'єднання чеської ранньофеодальної держави відбулося у **995 р.**, коли Пржемысловичі об'єднали чеські племена і встановили централізоване правління.

Чеські правителі мали тісні союзні відносини з німецькими монархами. У 1212 р. імператор Фрідріх II Штауфен надав чеському володарю Отакару I грамоти, які підтвердили спадковість королівського титулу чеського правителя. Це засвідчувало незалежність чеської держави.

У Чехії спостерігалось засилля німців. Німецькі купці та майстри в чеських містах повністю контролювали органи самоврядування. Наприклад, до середини XIV ст. у міській раді Праги не було жодного чеха.

У 1346 р. імператором Священної Римської імперії та водночас і чеським королем став **Карл IV**. Саме за його правління в **1348 р.** у Празі був заснований перший на слов'янських землях університет (його донині називають Карлів університет). Це найстаріший університет у Чехії, перший університет у Священній Римській імперії, на слов'янських землях і в Центральній Європі загалом.

Чехи були невдоволені пануванням багатой католицької церкви, служителі якої опікувалися подальшим збагаченням. Це призвело до нового спалаху еретичних учень. На чолі еретиків стояли вчені-богослови, які добре знали Святе Письмо. Одним із таких богословів був **Ян Гус** (1370–1415 рр.), магістр Празького університету.

Він ставив слова Святого Письма вище за авторитет Папи Римського і церковних соборів. Гус рішуче засуджував здирицтво священників, розкіш церковників, продаж індульгенцій (грамота для відпущення гріхів) і церковних посад. Гус виступав проти

Працюючи з текстом підручника, визначте сильні та слабкі сторони чеської держави. Наведіть факти на підтвердження своєї думки.

Спалення Яна Гуса (середньовічна мініатюра).

Висока паперова шапка на голові Яна Гуса, схожа на урочисту шапку Папи Римського, підкреслювала визнання його еретиком

засилля німців у країні. Він вимагав, щоб чехи були господарями у своїй країні. Ян Гус сприяв розвитку чеської культури, переклав чеською мовою Біблію. За «проповідь ересі» та критику церкви Яна Гуса у 1415 р. спалили на вогнищі.

4. ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ

Варто запам'ятати!

Гуситські війни — збройна боротьба чеського народу проти католицької церкви, а частини таборитів, до яких належали селяни, ремісники й міські бідняки, — проти феодального гніту.

Мученицька смерть Яна Гуса стала поштовхом до могутнього повстання в Чехії. Об'єднувало їх усіх прагнення реформувати церкву й позбавитися засилля німців, які панували в країні. Учасники народного руху називалися **гуситами**. Найбільшою реформою гуситів було примусове й безоплатне вилучення церковного майна, скасування десятини, реформування церкви і її обряду.

Відео «3 історії зброї.
Моргенштерн»

(тривалість 02 хв 09 с)

<https://cutt.ly/OodnbCa>

Для придушення гуситського руху Папа Римський та імператор Священної Римської імперії оголошували один за одним хрестові походи. Але військо хрестоносців постійно зазнавало поразок від блискучих полководців гуситів — сліпого рицаря **Яна Жижки** (1360–1424 рр. життя), а по його смерті — Прокопа Великого.

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії.

Проте в самому гуситському русі існували суперечності. Помірковані гусити — **чашники** — вимагали ліквідації привілеїв церкви і її землеволодінь, спрощення церковного обряду, впровадження богослужіння чеською мовою, ствердження незалежної чеської монархії.

Більш рішучих, радикальних гуситів називали **таборитами** (від гори Табор у Південній Чехії, де розташовувався їхній центр). Таборити, яких очолив Ян Жижка, вимагали ліквідації будь-яких податків, заперечували культ святих, а також стверджували, що будь-хто, навіть жінка, може вести богослужіння.

Поміркуймо!

Висловте припущення, як поставилися до програми таборитів представники вищих верств суспільства.

Чашників підтримували заможні майстри й торговці, більшість чеських феодалів, духівництво, а таборитів — збіднілі рицарі, селяни, ремісники та міські бідняки.

Суперечки між таборитами і чашниками призвели до відкритого зіткнення. У битві поблизу Ліпан (1434 р.) таборитів було розгромлено.

Гуситські війни (1419–1434 рр.) відіграли величезну роль в історії Чехії і всієї Європи. На два століття серед частини чеського населення утвердилася особлива гуситська церква; інша частина церкви залишилася католицькою. Населення більшості міст стало чеським, чеська мова була панівною в усіх сферах життя країни. У Чехії утвердилася станова монархія.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Яким чином угорські племена здобули нову батьківщину в Угорщині?
2. Внесіть події, про які розповідається в параграфі, до синхронізованої хронологічної таблиці (завдання практичної роботи на с. 133), започаткованої на с. 36.
3. Чому Белу IV вважають «другим засновником угорської держави»?
4. Коли і за яких умов завершилося об'єднання чеської ранньофеодальної держави?
5. Чому правителі слов'янських держав великого значення надавали християнізації населення?
6. Назвіть причини, результати та наслідки гуситських воєн.
7. Чому гусити зазнали поразки?
8. Поясніть поняття: «гусити», «гуситські війни».
9. За що чеський народ шанує Яна Гуса та Яна Жижку?
10. Розгадайте онлайн-кросворд:

«Угорське і Чеське королівства»

<https://cutt.ly/Yy2cpR5>

♦ Обговорюємо в групі

Чи можна гуситські війни назвати національно-визвольними?

♦ Мислю творчо

1. Складіть історичний портрет одного з героїв історії Угорщини або Чехії (на вибір).
2. Напишіть сенкани «Арпад — засновник Угорщини», «Іштван I Святий», «Ян Гус».

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.

Запам'ятайте їх:

995 р.	завершення об'єднання чеської ранньофеодальної держави
1000 р.	коронування угорського короля Іштвана I
1419–1434 рр.	гуситські війни в Чехії

§30 Русь. Монгольська навала. Золота Орда

Пригадайте з курсу історії України, коли виникла Русь. Які версії походження терміна «Русь» висувують історики?

1. НАЗВИ «РУСЬ» І «РУСИ»

Походження слова «Русь» достеменно не відомо, щодо цього є різні версії.

Є історики, які виводять походження слова «Русь» від назви **сарматського** племені роксолан. Слово «рокс» іранськими мовами означало *світлий, білий, головний*.

Натомість Нестор Літописець у XII ст. писав, що назва «Русь» прийшла **від варягів (або норманів, вікінгів)**. Племя естів (предки естонців) називало норманів-вікінгів-варягів *Rootsi*, а фіни — *Ruotsi*. Можливо, саме через ці мови до нас прийшло слово «Русь», яким і позначали сусідні народи предків сучасних шведів, норвежців, данців. У будь-якому разі *руси* другої половини IX – середини X ст. були княжою дружиною, що складалася здебільшого з норманів-вікінгів-варягів.

Русь у X–XII ст. перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Черкаської, Полтавської, Сумської, Вінницької областей. Жителів цієї території, тобто представників племінних союзів полян, сіверян, деревлян, називали *русамі*.

З XIII ст. Руссю, крім території сучасної Центральної і Північної України, називають і західноукраїнські землі.

Приблизно у цей самий час словом «Русь» почали позначати й північні землі, які сьогодні входять до складу Росії. Давня Русь була країною багатьох етносів (народів): окрім слов'ян — ще й фіно-угрів, балтів, татар (тюрків) та ін.

Отже, мешканців земель і князівств давньої Русі називали русами, русинами, та аж ніяк не росіянами. *На жаль, у сучасній Росії свідомо змішують поняття «Русь» і «Росія», «руси» і «росіяни».* «Росіянами» називають київських князів, руських воїнів тощо. Натомість назви «Росія», «росіяни» з'явилися значно пізніше.

2. УТВОРЕННЯ МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня військово-феодальна Монгольська імперія. У 1206 р. ханом усієї Монголії було проголошено Темучи-

на (Чингісхана) (1206–1227 рр.). Він здійснював завойовницьку політику, внаслідок якої у 1221 р. захопив Середню Азію і Хорезм, до 1227 р. підкорив північний Китай. Чингісхан і його спадкоємці залучили китайських спеціалістів, використовували китайську зброю.

У 1222 р. монголи через Кавказ вторглися до причорноморських степів і завдали поразки половцям у битві на Дону. Розгромлені половецькі хани відступили до Дніпра й звернулися по допомогу до руських князів. На з'їзді князів у Києві було вирішено виступити разом із половцями проти монголів. У квітні 1223 р. вирушили в похід дружини руських князів, які очолили Мстислав Романович київський, Мстислав Мстиславович Удатний галицький та Мстислав Святославич чернігівський.

Битва з основними силами монголів відбулася 31 травня **1223 р.** на берегах **річки Калка**. Тут руське військо було розгромлене; лише кожний десятий руський воїн, який брав участь у поході, повернувся додому. Проте й монголи того року не наважилися продовжувати похід углиб Русі.

Відео «З історії зброї.
Монгольська шабля»
(тривалість 02 хв 02 с)
<https://cutt.ly/fodnagh>

Історичні подробиці

Сучасний український історик Борис Черкас писав про монгольське військо: «На потрібній ділянці фронту монголи уміли створити перевагу. Монголи могли швидко зібрати війська і перекинути на велику відстань. Військо монголів було добре кероване, вистачало офіцерського складу. Завдяки поєднанню цих чинників вони перемагали».

1. Опишіть військову тактику монголів. Хто становив основу їхнього війська?
2. Яку зброю використовували монголи?

Монгольське військо
(історична реконструкція)

Варто запам'ятати!

Орда — у степових народів ставка хана, військовий табір. З монгольським завоюванням слово ввійшло до багатьох європейських мов у значенні численного нерегулярного війська. В Україні і Московії означало військо, державне утворення кочовиків.

Монгольські завоювання. Утворення Монгольської імперії

Діємо: практичні завдання

1. Визначте етапи збільшення монгольських володінь.
2. З яких частин складалася Монгольська імперія?

3. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА РУСЬ

Онук Чингісхана — Батий (1227–1255 рр.) — рушив на Русь наприкінці 1237 р. Монголи здобули штурмом і спалили Рязань, Володимир, Москву, Твер та інші міста. Північно-Східну Русь було спустошено. Навесні 1239 р. монголи зруйнували Переяслав, восени того ж року підкорили Чернігів і Крим. У **1240 р.** монголи захопили Київ.

Із цього моменту значна частина Русі опинилася під владою або стала залежною від монгольської держави — Золотої Орди. Ця держава існувала в 1240–1502 рр. і включала степові території Східної Європи, Центральної Азії. Частина сучасної території України — Галичина, Волинь і Закарпаття — ніколи не входила до складу Золотої Орди.

Право на князювання у Володимиро-Суздальських землях підтверджував монгольський хан своїм ярликом — в обмін на визнання своєї зверхності та зобов'язання надавати йому військо й сплачувати данину. Найвищого урядовця на підкорених землях називали *баскаком*.

Варто запам'ятати!

Ярлік — грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право підлеглим князям на управління окремими підпорядкованими їй територіями або державами.

Золотá Орда — держава, що виникла внаслідок монгольських завоювань 1220–1240 рр. та існувала до початку ХVІ ст. Золота Орда відіграла особливу роль у формуванні Московського князівства, яке виросло з улусу (володіння) Орди.

Боярська республіка — система республіканського олігархічного управління, де вищим органом влади були народні збори — віче, а правлячу верхівку складали великі бояри (у Новгороді, Пскові).

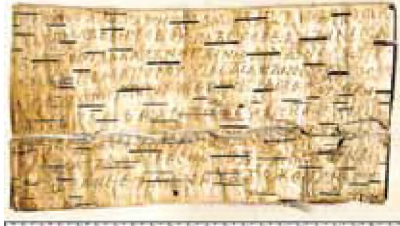
4. НОВГОРОДСЬКА БОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА

Монгольські війська не пішли на північ, до Новгород-а. Неосяжні ліси та численні річки Новгородської землі створювали неприйнятні умови для монгольської кінноти. Новгородська земля простягалася від Фінської затоки до Уралу і від Північного Льодовитого океану до верхів'їв Волги. Здавна на цій землі жили численні *фіно-угорські племена*: чудь, весь, мурома, меря, мордва, перм, удмурти, марійці тощо. Слов'янське плем'я словен з'явилося в Новгороді лише в другій половині VIII ст.

Новгород (що означало «Нове місто») до ХV ст. був великим і процвітаючим центром торгівлі й ремесла. Особливо міцні торговельні зв'язки існували з Ганзою, найбільші контори якої були в Брюгге, Лондоні, Бергені і Новгороді. Чимало новгородців знали грамоту. До наших часів дійшли берестяні грамоти: листи, торгові розписки, чолобитні прохання (чолобитник — *прохач, позивач*).

Протягом XI – початку XII ст. Новгородська земля входила до складу Русі. З настанням роздробленості Русі Новгород став незалежним від Києва. У **1136–1478 рр.** існувала **Новгородська боярська республіка** з центром у Великому Новгороді.

Верховну владу тут мало **віче** — збори всіх дорослих чоловіків. Проте

Берестяна грамота (фрагмент)

Собор Святої Софії в м. Новгород (сучасне фото), збудований у 1045–1052 рр.

Порівняйте вигляд храму із Софійським собором у Києві.

насправді майже вся влада була в руках *бояр*. З них обиралися *посадник* (відав управлінням і судом), *тисяцький* (помічник посадника, командувач війська, який також відав судом серед купців) і навіть *архієпископ*. Архієпископ відав зовнішніми зв'язками республіки, державною казною, він же був контролером мір і ваги. Республіка не мала постійного війська. У разі великої війни збиралося народне ополчення, а віче запрошувало князя з дружиною.

За контроль над новгородськими землями та теренами Прибалтики тривала боротьба між місцевими племенами, новгородськими та полоцькими дружинами і Лівонським орденом (у складі німецьких рицарів, васалів-данців і дерптського ополчення) та ін.

Влітку 1240 р. шведська флотилія увійшла в гирло Неві й попрямувала до Новгорода. Опір шведам очолював юний Александр Ярославич, який князував у Новгороді. Згідно з російськими історичними легендами, Александр зі своєю дружиною і новгородським ополченням зенацька напад на шведів і розгромив їх, повернувшись до Новгорода переможцем. Пізніше московські літописці надали йому прізвисько «Невський». А тоді, у 1240 р., Александр посварився з новгородцями і був змушений покинути місто.

Натомість у жодному шведському історичному документі нема ані слова про Невську битву. Шведи б про неї згадали, як згадують про інші важливі перемоги й поразки.

Інша історична легенда має назву «Льодове побоїще» (або «битва на Чудському озері»). Лівонські рицарі спільно із племенами чуді та псковичами напали на новгородські землі. Новгородці примирилися з А. Невським, і на чолі з ним у квітні 1242 р. розгромили військо ордену.

Поміркуймо!

За офіційною радянською і російською версією, хрестоносці Лівонського ордену зазнали нищівної поразки. Багато закутих у важкі обладунки рицарів проломили кригу та потонули в озері.

Утім, європейські вчені зазначають чимало помилок у цій історії. Міфом є те, що лівонці тонули через свою важку «рицарську броню». Насправді вага обладунків воїнів Александра та Ордену була майже однаковою. Та й панцерні обладунки, в яких зазвичай зображують лівонських рицарів в «історичних» романах і фільмах, з'явилися лише у XIV–XV ст.

До того ж, у першому новгородському літописі немає ані слова про те, що, відступаючи, рицарі провалилися під лід. Цей «факт» був

доданий літописцями пізніше — через 100 років після битви. Крім того, досі точно не знайдено й самого місця цього бою...

Такі міфологізовані битви стали важливою складовою офіційної російської історії. У Російській Федерації в 1995 р. навіть було прийнято закон «Про дні військової слави і пам'ятні дати Росії». Згідно з ним, 18 квітня відзначається як «День перемоги російських воїнів Александра Невського над німецькими рицарями на Чудському озері». Це є прикладом **перекручення історії**, адже держава Росія та росіяни з'явилися значно пізніше. До того ж, національним героєм Росії став князь із **Новгородської боярської республіки**, яку саме Московія знищила через два з половиною століття.

У чому ви вбачаєте перекручення історії, коли читаєте про «перемоги російських воїнів Александра Невського»?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Які версії походження слова «Русь» вам відомі?
2. Коли і ким була утворена військово-феодальна Монгольська імперія?
3. Як монголи завойовували Русь?
4. Що ви знаєте про Золоту Орду?
5. Внесіть згадані в параграфі події історії Середньовіччя до синхронізованої хронологічної таблиці (*завдання практичної роботи на с. 133*).
6. Чим відрізнялося управління Новгородом від управління інших князівств?
7. Складіть план до пункту «Новгородська боярська республіка».
8. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Утворення Золотої Орди»
<https://cutt.ly/1yCM0hs>

♦ Обговорюємо в групі

Для описання яких подій треба вживати слова «руси», «руські», а для яких — «росіяни», «російські»? Наведіть приклади.

♦ Мислю творчо

Що було спільного у розвитку Новгородської боярської республіки та західно-європейських країн?

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

- 1136–1478 рр.** існування Новгородської боярської республіки
1223 р. битва на Калці
1240 р. захоплення монголами Києва

§31 Московська держава. Іван III

Пригадайте значення понять: «баскак», «ярлик», «Золота Орда».

1. МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І РУСЬ

Саме з Московського князівства виросла Російська держава. Радянські, російські історики здавна намагалися представити Москву як «історичного наступника» Києва й Русі. Проте до IX–X ст. територію басейну річки Москва та прилеглі землі населяли здебільшого *фіно-угорські племена* (мурома, весь, мокша, печора, мордва, марі та ін.). *Слов'яни* цю територію почали освоювати лише в X ст.

Датою заснування міста Москва російські історики традиційно вважають **1147 рік**. Літопис згадує зустріч двох князів — **Юрія Долгорукого** та **Святослава Сіверського** — у садибі Юрія Долгорукого, що розташовувалася на лівому березі Москви-ріки.

Історичні подробиці

Український історик Ярослав Дашкевич пише: «За часів існування держави Київська Русь про Московську державу не було ні згадки. Відомо, що Московське князівство як улус (володіння монгольського хана) Золотої Орди засноване ханом Менгу Тимуром тільки в 1277 р. До того часу Київська Русь уже існувала понад 300 років».

Після того, як у XIII ст. Русь підкорили монголи, між руськими князями тривав розбрат. Князі боролися за отримання **ярлика** на князювання і права на збір данини, яку відправляли ординським ханам. Часто вони намагалися залучити монгольські війська для війн один проти одного. Це, насамперед, стосується володимиро-суздальських, а згодом і московських князів.

Український Всесвіт

Український історик Олександр Палій зазначає: «У той час як Данило Галицький збирав коаліції для боротьби з монголо-татарами, будував фортеці та воював з ординським темником Куремсою, володимиро-суздальський князь Александр Невський став названим сином хана Батия, сприяв розправі монголо-татар над його власним братом Андрієм, а у 1257 р. влаштував украй жорстокі кари тим мешканцям Новгорода, які не хотіли проведення перепису й виплати монголо-татарам поголовної данини».

2. ПЕРШІ МОСКОВСЬКІ КНЯЗІ

Діємо: практичні завдання

У ході роботи з текстом підручника складіть хронологічну таблицю «Територіальні надбання Москви». Який спосіб розширення територій переважав у політиці московських князів?

Московське князівство утворилося у XIII ст. Родоначальником династії московських князів був син Александра Невського — **Данило Александрович (1276–1303 рр.)**.

За Данила відбулися перші територіальні надбання Московії: у 1301 р. він захопив у Рязанського князівства Коломну, у 1302 р. за заповітом бездітного князя оволодів Переяславом. У 1303 р. його син Юрій захопив у Смоленського князівства Можайськ.

За князя **Юрія Даниловича (1303–1325 рр.)** були приєднані Рязанське, Смоленське князівства. Починаючи з кінця XIII ст., посилилася боротьба за першість між сусідніми князівствами, особливо між Московським і Тверським.

3. ІВАН КАЛИТА

Після смерті Юрія московським князем став його брат **Іван Калита (1325–1341 рр.)**. Слово «калита» означає «грошовий мішок». Це був багатий князь-скнара.

Іван Калита був розумним, хитрим і спритним правителем. У 1325 р. Іван Калита перевіз до себе на проживання митрополита галицького Петра Волинця, який був літнього віку. Через рік митрополит помер, його поховали в недобудованому Успенському соборі. Проте наявність «святих мощей» Петра і резиденції митрополита мали перетворити Москву на важливий духовний центр.

Заповітною мрією московських князів було отримати ханський ярлик на велике князювання. Зрештою, ярлик у 1328 р. дістався Івану Калиті, який використав народне повстання проти монголів у Твері. Спільні московсько-монгольські війська розгромили Твер. Московське князівство стало найбільшим і найсильнішим на північних землях.

4. КУЛИКОВСЬКА БИТВА

Наступником Калити став його онук **Дмитрій Іванович (1359–1389 рр.)**. Дмитрій більшість питань вирішував силою, а не хитрістю і обманом. Він припинив платити данину Орді й передав владу своєму синові Василію I без дозволу Золотої Орди.

У цей час у монгольській державі панував розбрат і владу захопив Мамай. Проти заколотника виступив чингізид (нащадок Чингісхана) Тохтамиш.

У протистоянні з Мамаєм московські князі виступили на захист свого хана Тохтамиша. Але російські історики традиційно зображують бій московитів проти Мамаєва як героїчну битву проти панування монголів. Ця подія увійшла в російську історію як Куликовська битва (1380 р.).

Ранок на Куликовому полі
(картина радянського художника Олександра Бубнова, 1947 р.)

Які ідеї намагався відобразити художник у своїй роботі?

За російською легендою, у цій битві монгольські хани вперше зазнали поразки. За перемогу на Куликовому полі Дмитрія Івановича прозвали **Донським**.

Історичні подробиці

Незважаючи на зусилля дослідників, на Куликовому полі досі не знайдено достатніх матеріальних підтверджень великої битви: залишків зброї, обладунків тощо. Історики дискутують, чи була ця битва такою масштабною, як про неї звикли писати.

І вже через два роки після легендарної Куликовської битви, яка начебто підірвала могутність Орди, Тохтамиш захопив і спалив Москву. Князь Дмитрій погодився платити данину вдвічі більшу, ніж раніше. Його малолітнього сина Василя було взято як заручника. Цікаво, що на московських монетах («деньгах») карбували ім'я великого хана Тохтамиша.

Данину платили всі московські князі ще понад 100 років — грошима і подарунками.

Помираючи, Дмитрій Донський розділив Московське князівство на уділи між своїми синами. Старшому синові — **Василію I (1389–1425 рр.)** він передав у спадок Велике князівство Володимирське, не погодивши це із Золотою Ордою. У 1393 р. Василій I приєднав до Москви Вологду, Великий Устюг та інші Нижньгородські володіння.

У другій чверті XV ст. розпочалася жорстока міжусобна війна за участі удільних князів, бояр, з одного боку, і Великого князя — з іншого. У війну було втягнуто Новгород, Твер, почастишали набіги татар.

Облога Москви Тохтамишем у 1382 р. (літописна мініатюра)

5. КНЯЗІВСТВО ІВАНА III

Новий князь **Іван III (Великий) (1462–1505 рр.)** продовжив політику захоплення земель навколо Москви.

У 1471 р. Іван III рушив на Новгород. На річці Шелонь відбулася битва, у якій новгородці зазнали поразки, і Новгород потрапив у залежність від Москви. У 1492 р. новгородський вічовий дзвін — символ незалежності боярської республіки — був знятий і відвезений до Москви.

Історики вважають, що до цього історичного моменту у землях сучасної Росії був вибір системи правління: відтворювати азійську, золотоординську, одноосібну диктаторську систему, чи — європейську, новгородську, республіканську та демократичну. Поразка Новгородської республіки на багато століть визначила азійську, одноосібну систему правління Московії.

У 1485 р. владу Івана III визнала Твер. Територія Московського князівства збільшилась у шість разів. Того самого року Іван III оголосив себе **«государем всея Русі»**, і лише тоді в офіційних документах з'являється назва «Росія».

Іван III (гравюра з малюнка кінця XVI ст.)

Печатка Івана III із зображенням двоголового орла

Крім цього, Іван III одружився з візантійською принцесою Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог. *Після загибелі Візантійської імперії Москва стала претендувати на роль центру православ'я.* Відтоді з'явилася сумнівна теорія, що «Москва — то третій Рим». Для підтвердження своїх претензій Московія запозичила герб візантійських імператорів Палеологів — двоголового орла.

Поміркуймо!

Чому для московських князів було важливим породичання з Візантією?

6. ЗМІЦНЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У 1476 р. Іван III перестав сплачувати данину Орді. У 1480 р., коли хан Ахмат посунув на Москву військом, Іван III вивів йому назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних берегах Угри, не наважуючись розпочати битву. Зрештою, 11 листопада **1480 р.** ханське військо відступило. Цей день «стояння на Угрі» частина істориків вважає датою закінчення панування Орди на землях Московії та початком її боротьби за землі Орди. Московські князі вважали себе законними спадкоємцями ординської влади.

Історичні подробиці

Хан Великої Орди Ахмат був правителем лише уламка Золотої Орди, від якої відкололися Казань, Крим, Астрахань та ногаї. Проте вже через 22 роки Іван III знову визнав себе «холопом» хана Великої Орди. Розправилися з Великою Ордою не московити, а кримські татари. Саме кримці й стали правонаступниками Золотої Орди. Московія час від часу платила данину Кримському ханству аж до початку XVIII ст. — до доби Петра I.

Варто запам'ятати!

Боярська дума в Московській державі — постійний дорадчий орган при московському великому князі. До її складу входили путні бояри, які відали княжим господарством, та тисяцькі, окольничі й інші, що відали адміністративним управлінням держави.

За Івана III посилювалося значення *Боярської думи*. Думські бояри суворо стежили за своїм місцем у Думі і не допускали менш знатних на місце, близькі до государя. Так формувалося *місництво* — порядок, за якого посади в державі посідали за походженням, «за породією». «Государ всея Руси» призначав бояр намісниками в містах. Вони

збирали з населення податки, стежили за виконанням державних указів. Бояри-намісники не одержували платні, а жили завдяки поборам з підвладних їм людей. Така оплата державної служби називалась **кормлінням**.

За Івана III у **1497 р.** був створений перший збірник законів Московської держави — Судебник. У ньому було визначено повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник започаткував також юридичне оформлення залежності селян від їхніх землевласників. Було встановлено Юріїв день (26 листопада), за тиждень до якого і тиждень після якого селянам дозволялося переходити до нового господаря.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. На яких землях і коли було засновано Москву?
2. Назвіть етапи зростання володінь Московського князівства.
3. Які вам відомі версії щодо ходу та значення Куликовської битви?
4. У чому полягає історичне значення Судебника Івана III?
5. Поясніть поняття: «місництво», «кормління», «Боярська дума».
6. Виконайте тренувальну онлайн-вправу «Московська держава».
<https://cutt.ly/iy2bOwU>
7. Продовжуйте роботу з укладання синхронізованої хронологічної таблиці (завдання практичної роботи на с. 133).

♦ Обговорюємо в групі

1. Як ви розумієте слова російського філософа Георгія Федотова: «Татаро-монгольське ярмо тривало і після 1480 року... Хан переїхав до Кремля, тобто Москва омонголилась, і російський цар, російський великий князь — це хан».
2. Представте в класі результати роботи з хронологічною таблицею «Територіальні надбання Москви». Зробіть висновок про методи розширення володінь та впливу Москви.

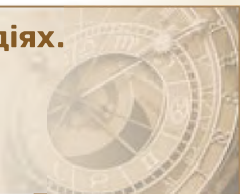
♦ Мислю творчо

1. У чому полягає символічне значення акту вивезення вічового дзвона з Новгорода? Як вплинув на життя простої людини вибір Московією азійської системи правління?
2. Користуючись підручником та додатковою літературою, складіть розповідь на тему «Москва і спадщина Русі-України».

Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.

Запам'ятайте їх:

- 1380 р.** Куликовська битва
1480 р. «стояння на Угрі»

Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II

Пригадайте, де і коли виник іслам, у яких середньовічних країнах він був поширений. Коли утворилася Візантійська імперія, які території їй належали? Де і коли виникло православ'я?

1. ВИНИКНЕННЯ СЕЛЬДЖУЦЬКОГО СУЛТАНАТУ

Турки належать до тюркських племен, які ще в V ст. заснували державу кочових народів у Східному Сибіру. У X ст. вони підкорили нинішню територію Туркменії, південну частину нинішнього Узбекистану й частину південного Казахстану, а на початку XI ст. завоювали Іран та Афганістан.

Тоді ж турки на чолі із султаном Сельджуком захопили Багдадський халіфат і частину Вірменії та наблизилися до кордонів Візантійської імперії. Вирішальна битва з візантійцями відбулася в 1071 р.

Турки розгромили армію імператора (василевса) та його самого захопили в полон. Протягом кількох наступних років вони підкорили майже всю Малу Азію. У Візантії залишилися тільки прибережні території.

Поступово сельджуки перейшли до осілого способу життя, прийняли іслам. У 1070–1080-х рр. виникла могутня держава Сельджуцький султанат, який стрімко розвивався. Проте в середині XIII ст. султанат був знищений монголо-татарами, і у 1243 р. він розпався на окремі князівства.

Варто запам'ятати!

Султан — титул монарха, правителя в ісламських державах.

Турки-сельджуки — тюркські кочові племена, що прийшли із Середньої Азії. Названі за іменем султана Сельджука (або Маліка ал-Газі), який очолював одне із тюркських племен.

Воїн-сельджук (сучасний малюнок)

1. Порівняйте воїна-сельджука з воїном монголо-татарського війська, із середньовічним лицарем-хрестоносцем: що в них спільного і що відмінного?
2. Який елемент зображення вказує на високу мобільність армії сельджуків?

2. УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Одне із князівств колишньої великої держави очолив вождь племені кайї — **Осман I** (1299–1324 рр.). То був природжений воїн, який вірив у справедливість «священної війни» (джихаду). Він розширив межі своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена. З остаточним розпадом Сельджуцького султанату володіння Османа I перетворилися на самостійний Османський емірат, а турки почали називати себе на честь вождя *турками-османами*.

У 1299 р. Осман офіційно проголосив себе султаном, започаткувавши династію Османів.

Син Османа **Орхан I** (1324–1360 рр.) продовжував політику батька. Він захопив території від Мармурового до Чорного морів і розпочав перші турецькі завоювання в Європі.

Нащадок Орхана **Мурад I** (1360–1389 рр.) завоював Фракію і в 1365 р. переніс столицю своєї держави в Адріанополь. Візантійська імперія обмежувалася тепер самим лише Константинополем.

У війнах проти ворогів військову вправність виявили турецькі яничари.

Осман I
(мініюра XVI ст.)

Варто запам'ятати!

Яничари (у перекладі з турецької мови — *нове військо*) — регулярна піхота в Османській армії, яку турки набирали із захоплених у полон хлопчиків: представників інших народів, у т. ч. слов'ян. Яничар наvertsали на мусульманську віру і виховували в ненависті до ворогів ісламу. Яничари були кращими воїнами султана, відданими своєму володарю.

Невдовзі Мурад I пішов на Сербію. Вирішальна битва відбулася в **1389 р. на Косовому полі**. Посеред битви сербський патріот Мілош Обіліч проник у табір турків-османів і вбив Мурада I, проте це не вплинуло на результат битви. Під керівництвом сина султана Баязида турки завдали сербам повної поразки, і Сербія була захоплена.

Історичні подробиці

Косовська битва справила величезний вплив на історію не лише Сербської держави і сербського народу, а й усього Балканського регіону. Вона започаткувала період кривавого тривалого протиборства сербів та інших балканських народів з османами.

3. ЗАВОЮВАННЯ ОСМАНІВ ЗА БАЯЗИДА І ТА МЕХМЕДА І

Баязид I (1389–1402 рр.), якого за військову вправність прозвали «Блискавкою», підкорив Македонію, Болгарію, частину Сербії й Албанії, а також Малу Азію. Успіхи османів занепокоїли європейців, і Папа Римський оголосив проти них хрестовий похід. У 1396 р. 60-тисячна армія рицарів-хрестоносців із Німеччини, Франції, Угорщини, Чехії, Польщі була розбита біля м. Нікополь у Болгарії. Майже 10 тис. рицарів потрапили в полон і за наказом Баязида були страчені.

У 1400 р. Баязид I взяв в облогу Константинополь. Проте в цей час до володінь османів вторглась армія іншого завойовника — Тимура (1370–1405 рр.). Баязид I зняв облогу Константинополя і рушив назустріч ворогові. У битві біля Анкари (1402 р.) турецька армія була розгромлена, а сам Баязид I потрапив у полон, де й помер. Тимур, розоривши володіння турків у Малій Азії, повернувся до Середньої Азії.

Новим правителем османів став Мехмед I (1413–1421 рр.), який знов зібрав усі землі Османської імперії. Він уклав мирні угоди з Візантією, Сербією, Валахією й Угорщиною. Султан толерантно ставився до підданих немусульман, розвивав торгівлю, був покровителем літератури.

4. МЕХМЕД II. УЗЯТТЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Турецький султан Мехмед II (1451–1481 рр.), прозваний пізніше Завойовником, був освіченою людиною, володів п'ятьма іноземними мовами, добре знав західну культуру. Водночас султан був примхливим і жорстоким деспотом.

Мехмед II повів новий рішучий наступ на Константинополь. 200-тисячне турецьке військо підступило до міста. Для взяття візантійської столиці було збудовано флот, створено наймогутнішу в Європі артилерію. У квітні 1453 р. розпочалась облога міста, яка тривала 53 дні.

Зрештою турки захопили Константинополь. Більшість захисників міста було знищено, 60 тис. продано в рабство. За наказом Мехмеда II захоплене місто перейменували на Стамбул (Істанбул), і воно стало столицею Османської імперії. Собор Святої Софії було перетворено в мечеть.

Отже, у **1453 р.** Візантійська імперія припинила своє існування, а турки-османи утвердилися на Балканах.

5. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ в другій половині XV ст.

Згодом Мехмед II захопив рештки візантійських володінь, установив повне панування над православними

державами: Сербією, Боснією, Валахією. У 1469 р. турки вторглись у володіння Священної Римської імперії, а в **1478 р.** васалом османів стало **Кримське ханство**.

У результаті завоювань утворилася величезна **Османська імперія** (існувала аж до 1923 р.). Султана було проголошено *халіфом* — духовним главою всіх мусульман.

Відео «Кримські татари. Друзі чи вороги» (тривалість 02 хв 02 с) <https://cutt.ly/Zi4Ka9X>

Діємо: практичні завдання

Укладіть за картою розповідь про зростання території османських володінь.

Утворення Османської імперії

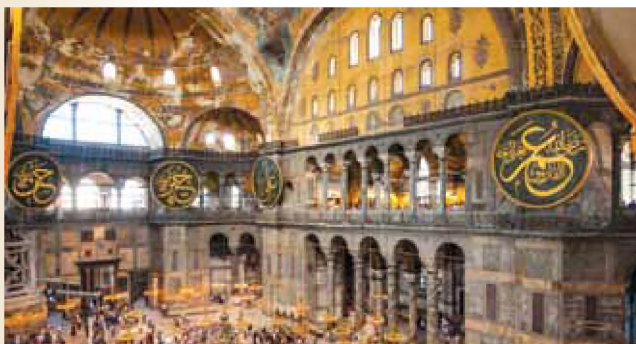
- Володіння Османа I (1281–1324 рр.) на початку правління
- Османські володіння наприкінці правління Орхана (1324–1359 рр.)
- Завоювання 1359–1451 рр.
- Землі, приєднані до Османської імперії за правління Мехмеда II (1451–1481 рр.)
- Болгарія
- Кримське ханство
- 1389
- 1396
- 1444
- Країни, поглинуті османським завоюванням
- Васальні держави
- Поразка сербського війська на Косовому полі
- Завойовницькі походи турків-османів
- Перемоги турків-османів над хрестоносцями в 1396 і 1444 рр.

Після падіння Константинополя католицька Європа залишилась єдиною основою західної цивілізації.

Водночас після завоювань османів єдиною незалежною православною країною залишалася Московська держава. Москва використала це і стала вважати себе «третім Римом» і наступницею Візантії.

6. КУЛЬТУРА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Довідка «Культура Османської імперії»
<https://cutt.ly/lpGBALi>

Інтер'єр Ая-Софії, або Софійського собору в м. Стамбул, *Туреччина (сучасне фото)*

На основі ілюстрації та матеріалів довідки визначте подібне й відмінне в культурі Османської імперії порівняно з європейською.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ **ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ** ♦ **ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Коли і за яких умов утворилась Османська держава?
2. Як утворення Османської імперії пов'язане із припиненням існування Візантійської імперії?

♦ Обговорюємо в групі

1. Визначте наслідки утворення Османської імперії для Європи, для українських теренів, для Московського князівства та для підкорених народів.
2. Обговоріть результати роботи з укладання синхронізованої хронологічної таблиці (*завдання практичної роботи на с. 133*). Назвіть спільні епізоди історії українських земель з історією вивчених держав.

♦ Мислю творчо

Як ви вважаєте, яких людей у наш час називають яничарами і чому?

**Ці дати допоможуть вам орієнтуватися в подіях.
Запам'ятайте їх:**

1389 р. битва на Косовому полі

1453 р. захоплення турками-османами Константинополя

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

§33

Середньовічне суспільство Індії

Пригадайте з курсу історії Стародавнього світу значення понять та імен, об'єднаних хмаринкою слів. Історію яких давніх держав вони розповідають?

1. ДЕРЖАВИ ТА ВІЙНИ НА ПІВОСТРОВІ ІНДОСТАН

Протягом V–VIII ст. на території Індії існувало близько 70 держав-князівств.

Значні зміни в житті Індії розпочалися з XII ст., коли її північні землі захопили мусульмани. У 1206 р. намісник Кутб-уд-дін Айбек заснував самостійну державу на півночі Індії з центром у м. Делі (сучасна столиця Індії). Нова держава була названа **Делійським султанатом**.

Султанат швидкими темпами збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан. Та завойовницька політика підірвала внутрішню міць держави. Наприкінці XIV ст. Делійському султанатові вже самому доводилося відбиватися від вторгнень могутніх сусідів. Цим скористалися *монголи*, які почали здійснювати набіги на Північну Індію, грабуючи міста і села.

Остаточного удару Делійському султанатові в 1398 р. завдали війська **Тимура (Тамерлана)** — правителя м. Самарканд із Середньої Азії. Місто Делі, яке здалося на милість переможців, грабували кілька днів. За наказом жорстокого полководця було перебито 100 тис. полонених.

У результаті походів Тимура і міжусобної боротьби між двома десятками держав,

Тимур (реконструкція зовнішнього вигляду правителя, виконана істориком-археологом Михайлом Герасимовим)

що постали після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою. У XVI ст. на півночі Індії утворилася нова держава — **імперія Великих Моголів**.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту та текст підручника й укладіть хронологічну шкалу «Держави Сходу за доби Середньовіччя».

Індія, Китай, Японія в VII–XIII ст.

<p>І Н Д І Я</p> <ul style="list-style-type: none"> Кордони і столиця держави Гуптів у IV–V ст. Мусульманська держава Газневідів у X ст.; початок мусульманського завоювання Індії Індійські землі, завойовані мусульманами на початку XI ст. (а), до кінця XII ст. (б) Чера Індійські держави у XII ст. Делійський султанат на початку XIII ст. 	<p>К И Т А Й</p> <ul style="list-style-type: none"> Великий китайський мур Кордони і столиця імперії Тан у IX ст. Північна межа імперії Сун до вторгнення чжурчженів у XII ст. Кордони держав у другій половині XII ст. Визначні пам'ятки культури
---	---

1. Покажіть на карті Індію.
2. За допомогою легенди карти визначте, які державні утворення існували на території Індії в середні віки.
3. Проникнення якої світової релігії в Індію розпочалося з XI ст.? У який спосіб це відбувалося?

2. ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Індійське суспільство в середні віки жило за традиціями, закладеними в попередню епоху. Попри політичні події норми життя більшості населення лишалися непорушними. *Зберігався розподіл суспільства на варни і касты.*

Варто запам'ятати!

Варни — закриті групи різних за соціальним станом людей, приналежність до яких визначалася народженням.

БРАХМАНИ: вища варна (жерці)

КШАТРІІ: військова знать (воїни, правителі)

ВАЙШ'І: вільні селяни, скотарі, торговці

ШУДРИ: ремісники, слуги, раби

Золота статуя Брахми

Варни в Індії

За легендою бог Брахма створив варни з частин свого тіла: із вуст — брахманів; із рук — кшатріїв; зі стегон — вайш'ів; зі ступень — шудрів.

Як цією легендою обґрунтовували нерівноправність різних варн?

Крім розподілу на **варни**, кожна людина належала ще й до певної **касти**.

Варто запам'ятати!

Ка́ста — замкнена група людей, місце якої у виробничому та суспільному житті визначено певними звичаями та законами.

Приналежність до певної касты визначалася походженням людини. Ніхто не мав права самовільно перейти з однієї касты до іншої.

Найбезправнішою нижчою кастою були так звані «недоторкани», до яких ставилися з презирством. Вони виконували найважчу і найбруднішу роботу: були слугами, прибирали сміття, забивали худобу тощо. До цієї касты належали також деякі відсталі племена.

3. РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА В ІНДІЇ

Визначні здобутки середньовічних індійських учених, митців збагачували світову культуру. Як ви пам'ятаєте,

ще на початку нашої ери в Індії користувалися десятковою системою числення, яку тепер застосовують в усьому світі. Індійські *математики* вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число π .

Вагомими були і здобутки в *медицині*. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції, використовуючи близько 200 хірургічних інструментів, готували ліки від різних хвороб. Вони славилися своїми знаннями та вміннями в усіх країнах Сходу.

Література середньовічної Індії створювалася *санскритом* (найдавнішою літературною мовою аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латинська в Європі. Після мусульманських завоювань індійські поети почали широко використовувати арабську та перську мови.

За Середньовіччя дедалі більш поширеною релігією серед індійців ставав *індуїзм*. Індуси вірили в переселення душ після смерті. Якщо людина за життя не робила нічого, що порушувало кастові традиції, то в наступному житті вона могла відродитися у вищій касті. Якщо відступала від традицій, то перероджувалася в нижчій касті або в тілі тварини, у рослині, камені.

Варто запам'ятати!

Індуїзм — стародавня індійська релігія, послідовники якої вірять у те, що Бог (Вішну) проявляє Себе в різних іпостасях (Крішна, Рама, Шива). Індуїзм має багато течій. Серед вірувань індуїзму — вчення про одвічну соціальну нерівність людей, про переселення душ і про відплату за земне життя в потойбічному світі.

З VII ст. в Індію проникає *мусульманство*. У ісламі бідніші верстви суспільства вбачали можливість уникнути кастового розподілу та соціальної нерівності, яка освячувалася індуїзмом. З приходом ісламу в Індію почала зменшуватися кількість прихильників буддизму.

Під впливом релігійних вчень склалась особлива мораль індійців. Вони високо цінували витримку, ввічливість, тактовність, гостинність, повагу до старших.

Шива — бог індусів. Голову Шиви прикрашає корона з черепом, що є ознакою перемоги над смертю. Фігура поміщена в ореол з язичками полум'я, що символізує Всесвіт.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення пам'яток культури доби Середньовіччя і визначте, які особливості релігійних вчень позначилися на оздобленні пам'яток.

Кутб-Мінар — найвищий у світі цегляний мінарет
(пам'ятка архітектури мусульман, XII–XIV ст., м. Делі, Індія)

Оздоблення храму Кандар'я-Махадева
(пам'ятка культури індуїзму, XI ст., Кхаджурахо, Індія)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Які традиції давньоіндійського суспільства збереглися і в Середньовіччі.
2. Розташуйте етапи розвитку держав в Індії в хронологічній послідовності, вказуючи дати подій. Визначте, які події всесвітньої історії доби Середньовіччя вплинули на розвиток Індії.

Становлення імперії Великих Моголів

Становлення держави Гуптів

Становлення Делійського султанату

Напад Тимура (Тамерлана)

3. Доберіть приклади історичних подій у Європі та в Україні, що відбувалися одночасно із існуванням Делійського султанату, нападом Тимура Тамерлана на Індію.

♦ Обговорюємо в групі

1. Назвіть і поясніть особливості розвитку індійської культури.
2. Укладіть за допомогою інтернет-ресурсів структурно-логічну схему або карту пам'яті «Культура та релігія в середньовічній Індії».

♦ Мислю творчо

1. Підготуйте невелику доповідь на тему: «Спільне і відмінне в державах Індії і Західної Європи за доби Середньовіччя».
2. Підготуйте творчий проект (презентація, віртуальна екскурсія) «Середньовіччя на Індія — діалог культур».

§34 **Китай і Японія в добу Середньовіччя**

Пригадайте з курсу історії Стародавнього світу значення понять: «буддизм», «конфуціанство». Які наукові відкриття і технічні винаходи запозичували європейці з Китаю?

Чиновник, який готується представити доповідь управителю

Порцеляновий чайник династії Сун. На ньому зображені піони, що було характерним для рельєфного розпису того часу

1. ДЕРЖАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИТАЇ

Китайці називали свою країну **Піднебесною імперією**, вважаючи її центром світу. Китайський імператор вважався посередником між Небом (як син Неба) і землею. На початку VII ст. у Китаї утвердилася династія **Тан** (618–907 рр.). На чолі держави стояв імператор, влада якого була необмеженою.

У зовнішній політиці правителі династії Тан головну увагу приділяли забезпеченню контролю над Великим шовковим шляхом.

Міжусобна боротьба, яка точилася після падіння династії Тан, завершилась приходом до влади династії **Сун** (960–1279 рр.).

На підвладній цій династії території південного Китаю розташовувалися основні центри вирощування рису, чаю, виготовлення шовку, порцеляни. У державі Сун було винайдено папір, порох, книгодрукування, що відіграло значну роль в історії людства. Саме тут уперше в історії випустили **паперові гроші**.

Важливі винаходи було здійснено у військовій справі. Утім, передова військова техніка не змогла врятувати імперію від загибелі.

Юанська банкнота, 1287 р.

2. БОРТЬБА КИТАЮ ПРОТИ МОНГОЛЬСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ. ДИНАСТІЯ МІН

У XIII ст. Китай завоювали монголи, які встановили тут свою династію — Юань (1271–1368 рр.). Для того щоб упоратися з управлінням великої захопленої території, монголи були змушені прийняти китайську систему — від імператора до найнижчого чиновника. Проте найвищі посади в державі посіли монголи. Їхня політика викликала загальне обурення. У 1368 р. одного з керівників повстання проти монгольського поневолення Чжу Юань-чжана проголосили імператором нової династії Мін (1368–1644 рр.).

Імператори династії Мін намагалися утвердити вплив своєї «Серединної Держави», як тоді казали, «в усіх чотирьох країнах світу». Кордони Китаю були розширені до Тибету та Індокитаю.

І сьогодні на цих територіях та в інших країнах живуть десятки мільйонів китайців.

Заборонене місто у м. Пекін (Китай) — найбільший палацовий комплекс у світі, збудований за наказом імператора Чжу Ді (сучасне фото)

3. КУЛЬТУРА І НАУКА В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИТАЇ

Китайська цивілізація створила оригінальну й багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур інших народів і цивілізацій.

Однією з основ китайської культури було *ієрогліфічне письмо*. Воно стало зразком для писемності корейців, в'єтнамців, японців.

Китайські чиновники були одночасно поетами, художниками, прекрасно володіли мистецтвом гарного письма — *каліграфією*.

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростішу форму *книгодрукування*. На початку VIII ст. в Китаї почала виходити газета «Столичний вісник», яка проіснувала аж до XX ст. Діяли великі бібліотеки.

Велика пагода диких гусей у м. Сіань (Китай), зведена в VII–VIII ст. (сучасне фото)

Китайцям належить першість у винайденні *компаса і пороху*. У VIII ст. в країні відкрилась *Академія наук*.

VIII–IX ст. називають золотою добою китайської поезії. Поет Лі Бо написав близько 30 томів ліричних творів.

Китайські архітектори будували *пагоди* — буддійські храми у вигляді високих багатопверхових веж. Одна з найвідоміших таких споруд — Велика пагода диких гусей.

Оригінальним було й образотворче мистецтво Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які згортали в сувої.

Історичні подробиці

Найбільша енциклопедія людства

Розквіт науки в Китаї відбувся у XV ст. за правління Чжу Ді. За наказом імператора була видана «Енциклопедія Юнле», де були описані всі досягнення людства, відомі на той час у Китаї. До створення фундаментальної праці було залучено понад дві тисячі вчених. Енциклопедія складалась із 23 тис. сувоїв, які містили 8 тис. статей (до сьогодні збереглося близько 400 томів енциклопедії). Чжу Ді толерантно ставився до різних поглядів. Він підтримував і даосизм, і конфуціанство, і буддизм.

Один із томів «Енциклопедії Юнле» — найбільшої паперової енциклопедії в історії людства, у котрій записано все відоме китайським ученим станом на 1407 р.

4. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ У ЯПОНІЇ

На межі III–IV ст. в Японії внаслідок об'єднання племен виникла держава під назвою **Ямато**. Її очолював «цар» — оокімі, який одночасно був і верховним жерцем синтоїзму — етнічної японської релігії.

За японськими міфами, оокімі був нащадком богині Сонця Аматерасу. Сама держава дістала назву Ніппонабо Ніхон («Корінь Сонця»), звідки пішла європейська назва «Японія».

У XII ст. Йорітомо Мінамото, сміливий полководець, політик, здобув титул верховного правителя — **сегуна**. За сегу-

Класичне зображення самурая як лучника-вершника (мініатюра XIV ст.)

нату імператор залишався верховним жерцем синтоїзму і лише вважався главою держави, натомість вся влада в країні зосереджувалась у руках сегуна. Сегун керував країною за допомогою чиновників, спираючись на військову силу самураїв, подвиги яких оспівувались у героїчних поемах.

Завдяки своєму географічному положенню Японія в середні віки не зазнавала вторгнень чужинців. Спроби монголів підкорити Японію завершилися провалом.

5. ЯПОНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА

Японська культура Середньовіччя розвивалася під впливом китайської і корейської. Китайська мова була мовою імператора, придворних і освічених японців. Була поширена китайська писемність.

У VIII ст. виникає японська писемність. Ця подія сприяла розвитку японської літератури. Популярним поетичним жанром стала *танка* (коротка пісня) — знаменитий донині японський п'ятивірш без рим та певного ритму.

Розлогі горби.
З літнім вітром гомонять
Вікові дуби.
Ланом хвиля золота —
Наливаються жита.

Танка відомого японського поета X ст. Міцуне
(переклад Миколи Лукаша)

З VI ст. буддизм, що проник з Китаю та Кореї, став державною релігією Японії. Наприкінці VI ст. починається створення скульптурних зображень Будди та культових споруд. Буддійські ченці привозили з Китаю не тільки релігійні книги, а й навчальні посібники з географії і астрономії. Вже у VII ст. в Японії створюється державна служба часу, побудована перша обсерваторія, складена загальна карта Японських островів.

Буддистські ідеї втілилися і в середньовічній японській архітектурі, де виникають нові типи будівель — храми та монастирі, споруджені за китайськими та корейськими зразками.

Чайна церемонія (сучасне фото)

Японський живопис розвивався за зразками китайського мистецтва. Як і китайці, японці малювали тушшю картини-сувої на шовку або на папері. Не дивно, що такий шанований напій у Китаї, як чай, незабаром перекочував і в Японію, ставши не тільки улюбленим напоєм японського народу, а й великим духовним спадком, який дбайливо охороняється і в наші дні.

Надзвичайна працелюбність, винахідливість, терплячість — саме такі риси відобразилися в культурі японців. Багато запозичивши у китайців, японці створили неповторну, самобутню власну культуру.

Поміркуймо!

До традиційної японської культури належить ікебана — мистецтво розставляти квіти у вазі. Це мистецтво зародилось в VI ст. До ікебани входять три обов'язкових елементи, що символізують Небо, Землю і Людину. Вони можуть зображатися квіткою, гілкою, травою. Завдання майстра полягало не лише в тому, щоб створити гарну композицію, а і якнайповніше передати власні роздуми про життя людини і її місце у світі.

Як часто в нашому європейському житті ми стикаємося з японською традицією?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю і систематизую нову інформацію

1. Укладіть хронологічну шкалу «Розвиток держави в середньовічному Китаї і Японії».
2. Визначте, які події в раніше вивчених державах відбувалися синхронно з періодами історії держави в Китаї. Розташуйте їх на хронологічній шкалі.
3. Перевірте, як ви вмієте розрізняти історичні відомості з Індії і Китаю, виконавши онлайн-вправу.

<https://cutt.ly/taeYE1B>

♦ Обговорюємо в групі

Визначте спільні й відмінні риси розвитку середньовічного Китаю з іншими осередками цивілізацій часів Середньовіччя.

♦ Мислю творчо

Виконайте творчий проект «Рейтинг культурних досягнень середньовічного Китаю».

Урок узагальнення до розділів 5–6 «Країни Центральної і Східної Європи в X–XV ст.».

«Середньовічний Схід».

Середні віки в історії людства

1. КРОСВОРД НАВПАКИ «ТВОРЦІ ІСТОРІЇ»

1. Складіть запитання до кросворда, розкриваючи роль героїв, завданя в історії своїх народів.

2. Створіть власний кросворд до вивченої теми.

2. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/LpG9h80>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

3. СЕРЕДНІ ВІКИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Пригадайте, що означає поняття «цивілізація». Назвіть центри середньовічної цивілізації в різних регіонах світу. Які ідеології і релігії мали ключовий вплив на життя середньовічного суспільства?

Середні віки відіграли величезну роль в історії людства. Якщо за стародавніх часів цивілізації займали незначну частину Землі, то за часів Середньовіччя вони поширилися на північ Європи та Африки, Південну Індію та Індокитай.

За часів Середньовіччя формувались європейська та інші цивілізації. Перші держави створили слов'яни. Народи світу мали різну історичну долю. В багатьох із них склалися подібні *феодальні суспільні відносини*.

Пригадайте, як відбувалося формування феодальних відносин. Як вони впливали на міцність середньовічних держав?

Середньовіччя — це не лише минуле. Чимало сучасних міст було закладено саме в ті часи. Досі вражають своєю

красою чудові середньовічні храми, збереглися старовинні будинки, по маршрутах давніх торговельних шляхів прокладені новітні автостради. Ми спираємося на наукові відкриття і користуємось технічними винаходами Середньовіччя. Сучасне мистецтво неможливо зрозуміти, не знаючи його здобутків у середні віки. Суспільні ідеї тих часів знайшли своє продовження сьогодні.

Очевидно, важливо усвідомлювати, що базовою цінністю сучасної цивілізації є *гуманізм*, ідеї якого з'явилися у передових людей саме Середньовіччя. Утвердження гуманізму в політиці країн і в суспільному житті є основою не тільки сьогодення, а й майбутнього людства.

4. ІСТОРИЧНИЙ КОЛАЖ

Визначте, які сторінки історії середніх віків ілюструє «Історичний колаж».

Поясніть, який вплив на історію людства справили події, процеси і явища, проілюстровані в колажі.

5. ВЕБКВЕСТ «МАНДРІВКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯМ»

Запрошуємо взяти участь у грі й пригадати найважливіші сторінки історії доби Середньовіччя. Для цього перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/vp9s7rh>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Альбігойські війни — боротьба папства, баронів, рицарів проти руху катарів протягом XII — першої половини XIII ст.

Болярська дума в Московській державі — постійний дорадчий орган при московському Великому князі. До її складу входили бояри, які відали княжим господарством, та тисяцькі, окольничі й інші, що відали адміністративним управлінням.

Болярська республіка — система республіканського олігархічного управління, де вищим органом влади були народні збори — віче, а правлячу верхівку складали великі бояри (у Новгороді, Пскові).

Варварські королівства — держави, створені варварськими племенами на території Західної Римської імперії в умовах її розпаду в V ст.

Варни — великі соціальні стани традиційного індійського суспільства, приналежність до яких визначалася народженням.

Васалітет — система взаємних прав і обов'язків феодалів, особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів).

Василівс (або **басилівс**) — назва правителя у Стародавній Греції; титул імператорів Ромейської (Візантійської) імперії.

Відродження, або **Ренесанс** — доба в розвитку культури, що тривала в різних країнах Європи із середини XIII ст. до початку XVII ст. Відродження ґрунтувалося на ідеалах гуманізму та кращих традиціях античності.

Вікінги — воїни в Скандинавії, які здійснювали походи в інші країни у VIII–XI ст.

Вітраж — декоративні композиції, виконані із кольорового скла.

Віче — загальні збори слов'ян, на яких вирішувалися найважливіші питання.

Внутрішня колонізація — заселення і господарське освоєння людьми вільних земель своєї країни.

Ганза (від нім. Deutsche Hanse — *група, союз*) — союз вільних німецьких міст для підтримки та захисту торгівлі у Північній Європі доби Середньовіччя.

Генеральні штати — вища дорадча представницька рада у Франції в 1302–1789 рр., що скликалася королем для вирішення важливих державних питань (військових, дипломатичних або фінансових, зокрема — щодо податків).

Гільдія — об'єднання купців для захисту своїх інтересів або цехових привілеїв.

Готичний стиль — стиль середньовічного мистецтва XII–XV ст., поширений у Західній і Центральній Європі, що відзначався вертикальною спрямованістю форм, значною кількістю кам'яного різьблення і скульптурного оздоблення.

Гуманізм (від лат. humanism — *людяний, людський*) — прогресивний рух у західноєвропейській культурі, система поглядів на людину як на найвищу цінність — «найкраще створіння Боже». Гуманісти утверджували повагу до гідності й розуму людини, її право на щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Гусити — учасники збройної боротьби чеського народу проти католицької церкви, феодалного гніту.

Гуситські війни — збройна боротьба чеського народу проти католицької церкви, а частини таборитів, до яких належали селяни, ремісники й міські бідняки, — проти феодалного гніту.

Династична унія — політичний союз (об'єднання держав), заснований на шлюбі представників правлячих династій різних держав.

Домен — сукупність спадкових земельних володінь короля.

Духовно-рицарські ордени — у Західній і Центральній Європі військово-чернечі організації лицарів, що створювалися у період хрестових походів під керівництвом католицької церкви головним чином для хрестових походів і поширення християнства.

Експа́нсія (від лат. *expansio* — *розширення, поширення*) — збільшення впливу в різних сферах (територія, економіка, політика), захоплення земель.

Епа́рхія — церковно-адміністративна одиниця у православних та греко-католицьких церквах.

Ерети́к — людина, яка відступилася від догм панівної релігії, виступає проти загальноприйнятого в суспільстві вчення; віровідступник.

Зовнішня колоніза́ція — заснування поселень за межами своєї країни.

Золота́ Орда́ — держава, що виникла внаслідок монгольських завоювань 1220–1240 рр. Існувала до початку XVI ст. на величезному просторі Західного Сибіру, Центральної Азії і Східної Європи.

Індуї́зм — стародавня індійська релігія, послідовники якої вірять у те, що Бог (Вішну) проявляє Себе в різних іпостасях (Крішна, Рама, Шива). Індуїзм має багато течій. Серед вірувань індуїзму — вчення про одвічну соціальну нерівність людей, про переселення душ і про відплату за земне життя в потойбічному світі.

Інквізи́ція — особливий суд католицької церкви, метою якого було переслідування еретиків.

Ісла́м (від араб. — *покірність Богу*) — назва монотеїстичної релігії, заснованої Мухаммадом. Послідовники ісламу — мусульмани.

Ка́сти («джати») — у традиційному індійському суспільстві закриті групи представників однієї професії, що мають один правовий статус.

Кора́н (від араб. — *те, що читають, вимовляють*) — священна книга мусульман.

Коро́ль — титул монарха в деяких країнах, що освячувався владою Папи Римського. За однією з версій походить від імені Карла Великого (лат. *Carolus Magnus*).

Кортеси́ (ісп. *cortes*, від *corte* — *королівський двір*) — у державах Піренейського півострова станово-представницькі збори (парламенти), найдавніші на території Західної Європи.

Лихва́рство — надання грошей у борг з умовою сплати відсотків після погашення боргу.

Ма́йстер — головний працівник ремісничої майстерні.

Мігра́ція — зміна постійного місця проживання людей, їхнє переміщення до іншого географічного регіону, до іншої країни.

Міська ко́муна (франц. *commune*, від лат. *communis* — *загальний*) — у середньовічній Західній Європі це громада міста, що домагалася від феодалів права на міське самоврядування.

Парла́мент (від франц. *parler* — *говорити* або *місце, де говорять*) — виборний і колегіальний орган влади, вищий законодавчий орган країни (основне завдання парламенту — розроблення і ухвалення необхідних для держави законів).

Підма́йстер — робітник ремісничої майстерні, що оволодів ремеслом. За свою працю він одержував заробітну платню, жив у будинку майстра, харчувався за його столом, перебував під його постійним наглядом.

Піднебе́сна імпе́рія (від кит. «Тянь» — *небо, день* і «Ся» — *низ, підніжжя*) — територія, що перебуває під владою китайського імператора. Назвою підкреслювалася велич держави, в китайській уяві — підніжжя неба і центр Всесвіту.

Ра́ннє Відро́дження — перший етап нової доби в розвитку культури (Відродження) доби Середньовіччя, що тривав із середини XIII ст. до кінця XV ст. Ґрунтувався на ідеалах гуманізму і кращих традиціях античності.

Реконкі́ста (від ісп. *reconquistar* — *відвоюовувати*) — відвоювання християнами у VIII–XV ст. Піренейського півострова й інших територій, що були захоплені арабами й берберами (які пізніше отримали загальну назву маври).

Романський стиль (від лат. romanus — *римський*) — архітектурний стиль Раннього Середньовіччя в Європі, характерними ознаками якого є поєднання елементів давньоримського та візантійського мистецтва.

Середньовіччя — період всесвітньої історії із середини V ст. до кінця XV ст.

Станово-представницька монархія — централізована держава, у якій королівська влада спиралася на збори представників різних станів.

Столітня війна — війна між Англією і Францією, що тривала з перервами понад 100 років (1337–1453 рр.).

Султан — титул монарха, правителя в ісламських державах.

Суспільний стан — велика група людей з однаковими правами й обов'язками, які передаються у спадок.

Схоластика — панівна в Середньовіччі система філософських поглядів, яка підпорядковувала методи пізнання світу релігійним авторитетам.

Теократія — форма державного правління, за якої політична влада належить духовенству або главі церкви, що обґрунтовувалося волею Бога.

Університет (від лат. universitas — *сукупність*) — вищий навчальний заклад, у якому об'єднуються різні напрями підготовки фахівців з точних, природничих і гуманітарних наук. В університетах також проводять наукові дослідження.

Феод — земля (іноді посада, прибутки), яку одержував васал від сеньйора за службу; феод передавався у спадок за умови продовження служби.

Феодалізм (від лат. feodum — *маєток*) — суспільно-правова система, яка ґрунтується на взаємній залежності між людьми, ієрархії влади, великому землеволодінні феодалів, від яких залежали селяни.

Феодална драбина — особлива система взаємопідпорядкування між феодалами. Була заснована на відносинах між сеньйором — власником землі (старшим) і васалом — тим, хто одержував від нього землю (підданим). На верхніх щаблях феодалної драбини стояли великі феодали, на нижніх — дрібні.

Феодална роздрібленість — період ослаблення центральної влади у феодалних державах, що було пов'язано з посиленням великих феодалів, появою значних політичних центрів, пануванням натурального господарства.

Халіфат — теократична арабо-мусульманська держава, що виникла внаслідок арабських завоювань VII–IX ст. й очолювалася халіфами (намісниками пророка Мухаммада).

Хартія (від лат. charta — *папір, грамота*) — документ, який відображає вимоги певних груп людей.

Хрестові походи — загарбницькі походи християн на Близький Схід, здійснювані 1096–1270 рр. з ініціативи католицької церкви під релігійними гаслами звільнення Святої Землі (Єрусалиму) від невірних (мусульман).

Християнська церква — 1) будівля, у якій відбуваються богослужіння; 2) релігійна спільнота християн, релігійна організація, що має чітку ієрархію; життя церкви визначається християнськими правилами (канонами).

Церковна ієрархія (від грец. — *святий, священний*) — система підпорядкування священників у християнській церкві за старшинством.

Цех — за доби Середньовіччя спілка майстрів однієї спеціальності.

Яничари (у перекладі з тур. — *нове військо*) — регулярна піхота в Османській армії, яку турки набирали із захоплених у полон хлопчиків: представників інших народів, у т. ч. — слов'ян. Яничар наvertsали на мусульманську віру і виховували в ненависті до ворогів ісламу.

Ярлік — грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право підлеглим князям на управління окремими підпорядкованими їй територіями або державами.

ДАТИ, ЩО ДОПОМОЖУТЬ ОРІЕНТУВАТИСЯ В ПОДІЯХ

- IV–VI ст.** — Велике переселення народів
- 395 р.** — поділ Римської імперії на Західну і Східну — народження Візантійської імперії (існувала до **1453 р.**)
- Середина V – кінець XV ст.** — доба Середньовіччя
- 476 р.** — падіння Західної Римської імперії
- V ст.** — заснування держави в Японії
- Кінець V ст.** — утворення Франкської держави (існувала до **843 р.**)
- 527–565 рр.** — роки правління Юстиніана I
- 610 р.** — початок проповіді ісламу Мухаммадом
- 618–907 рр.** — правління династії Тан у Китаї
- 622 р.** — Гіджра — переселення Мухаммада з послідовниками до Медини
- 661–750 рр.** — халіфат Омейядів
- 750–945, 1124–1258 рр.** — халіфат Аббасидів
- 800 р.** — проголошення Карла Великого імператором франків
- 843 р.** — укладення Верденського договору про поділ імперії Карла Великого
- X ст.** — заснування Польської держави
- 936–973 рр.** — правління Оттона I
- 960–1279 рр.** — правління династії Сун у Китаї
- 962 р.** — утворення Священної Римської імперії
- 995 р.** — завершення об'єднання чеських земель в одній державі
- 1000 р.** — коронування угорського короля Іштвана I
- 1054 р.** — поділ християнської церкви на римо-католицьку і православну
- 1066 р.** — нормандське завоювання Англії
- 1096–1270 рр.** — доба хрестових походів
- 1206 р.** — заснування Делійського султанату в Індії
- 1215 р.** — ухвалення Великої хартії вольностей в Англії
- Перша половина XIII ст.** — монгольські завоювання, утворення Золотої Орди
- XIII ст.** — заснування Великого князівства Литовського
- 1265 р.** — скликання першого парламенту в Англії
- 1271–1368 рр.** — правління династії Юань у Китаї
- 1299 р.** — заснування Османської імперії (існувала до **1923 р.**)
- 1302 р.** — скликання Генеральних штатів у Франції
- 1333–1370 рр.** — правління Казимира III Великого в Польщі
- 1337–1453 рр.** — Столітня війна між Англією і Францією
- 1356 р.** — «Золота булла» — закріплення роздробленості Німеччини
- 1362 р.** — перемога литовсько-руського війська над монголами у битві на річці Сині Води
- 1368–1644 рр.** — правління династії Мін у Китаї
- 1385 р.** — Кревська унія Польського королівства та Великого князівства Литовського
- 1410 р.** — Грюнвальдська битва — розгром Тевтонського ордену польсько-литовсько-руськими військами
- 1419–1434 рр.** — гуситські війни в Чехії
- 1455 р.** — видання першої друкованої Біблії, початок книгодрукування в Європі
- 1479 р.** — утворення єдиного Іспанського королівства
- 1453 р.** — захоплення турками-османами Константинополя, падіння Візантії
- 1492 р.** — падіння Гранади, завершення Реконквісти в Іспанії